

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या

Class No. 180. Jc. 84.17(1)

पुस्तक संख्या

Book No.

पु० पु०/N. L. 38.

MGIP Sant.—45 NL (Sp/69)—4-8-69—1,00,000

KHANDANAKHANDAKHEDYAM

S'RIHARSAKAVI (1848)

सुखदमसुखदसाधनम्

महानिहापाध्याय श्री १०८ विदितम्

नमो भगवते वासुदेवाय संस्कृतपाठशाळाध्याय श्री १०८ विदितम्

महानिहापाध्याय

श्रीमदन्मोहनतकाध्याय संस्कृतम्

संस्कृतस्ये सुप्रियम्

कलिकाता

संवत् १८०९।

1848

Wm. S. Hall

180, Jc. 84, 17(1)

SHELF LISTED

SHELF LISTED

खण्डनखण्डसाधे

प्रथमः परिच्छेदः

अधिकात्पथिवं एकः स्वाशः पुरुषः श्रुतोऽपि यः श्रुतिषु ।

द्वैतमुसया न परं बन्धेऽनुमयापि तमधिगतम् ॥

जानामनोदनविमोहनसे गिरीशे

भस्त्रिभ सञ्ज्ञितयोः सितसन्तदिन्दे ।

भेत्तुल्लभाविशमितं दुरितं भवानि

भमीभवानि पवनक्षिसरोजयोस्ते ॥

शब्दाद्यनिर्वचनखण्डगया नयनाः

सर्वं च निर्वचनभाषणखण्डगर्जनाम् ।

धीरा यथाक्रममपि कीदृशदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्निजयकौतुभाभातमुत्तमम् ॥

अथ कथायां वादिनोऽनियममेतादृशां मन्वन्ते प्रमाणादयः सर्वं
तत्सिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तद-
परे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथयन्तं तत्
कस्य हेतोः किं तदभ्युपगच्छन्त्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसा-
हित्यनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीय
वाक्यवहार्त्तं प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तद-
भ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदायः तदभ्यु-
पगच्छतोऽपि चान्दोषमाध्यमिकादेवोन्निवृत्तशक्त्या प्रतीयमानत्वात्

तथैव वा अनिर्णयः भवत्येवमित्यास्यप्रयासास्तुपपत्तेः । सोऽयमपुष्पः
 प्रमाणादितत्त्वान्भ्युपगमाया वाक्स्तम्भनमद्यो भवताभूषितो नूनं
 यस्य प्रभावः प्रगता सुरगुण्या सोऽकायतसूत्राणि न प्रसीतानि तथा-
 गतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टा भगवत्पदेन वा वादरायणीयैव
 सूत्रैश्च भाष्यं नामादि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेति प्रवर्ततां तन्मते
 वाचोभङ्गः साक्ष्यं साधनबाधनक्षमा न भवति तावदेति ब्रूमहेति
 चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतया
 न निवृत्तकं किन्तु सहचरानामसदृशबोधिगत्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता
 येनानभ्युपगमस्य प्रमाणादीनि प्रवर्तितानि सन्तान्तरात्कारिभिर्वाहारा
 चान्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं कर्तात्तरव्यवहारादिभिरपदेक्षयाभूता इति
 कथ्यते । यदि त्वस्मद्वदसि सहचरानामसदृशत्वं न भवत्यर्हं धितु
 मीष्टे तदा चरभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इति
 शतशतत्वं बोध्यमानेऽपि नास्माकमादरः व्यक्त्याभ्युपगमस्य प्रमाणा-
 दीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतद्वत्ता भवदीयो व्यवहारमास
 इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यव-
 हारएव धर्मी कथं सिद्धेऽयं दूषणादिव्यवस्था वा कथं त्यागं सत्त्वं
 विधिनिवेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवं । न नूनोऽवधं न सन्ति प्रमा-
 नादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्तु न सन्ति न सन्ति वा प्रमाणा-
 दीनीत्यस्यां चिन्तावासुदःसनीये यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहृते
 तथा व्यवहृदिभिरेव कथा प्रवर्ततामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादी-
 नीति सत मन्ताकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
 श्रीदृष्टीं मर्त्यादामासम्य प्रवर्तितानां कथायां दूषणमुक्तं किं प्र-
 माणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्येमाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितानां कथायां उता
 सत्त्वमभ्युपेयं व्यपेक्षेन सत्त्वमपरेण यासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्य-
 नभ्युपगत प्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृशपर्यंतुयोगान्वकायात् द्वितीये
 तु स्मृतोऽप्यापत्तेः न तृतीयाः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तोऽभ्युपगमः ।

प्रमाणोद्घोषित्वा कथानिबन्धस्य स्वन्तया स्वाभिप्रायमात्रस्य सेनापि
 तद्व्यतिरिक्तं यत्किञ्चिन्नासात्तन्नि दूतवशेऽभिहिते कस्य ज्ञेयं व्यवहितयुक्तान्
 प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुं यथावद्विषयमभ्युपगम्य महेतीत्यात् तस्मात्
 प्रमाणादिसंवासात्स्वाभ्युपगमोदासीन्येन व्यवहारनियमे समर्थं बद्धा
 कथायां प्रवृत्तितायां भवति ईदृशमनुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात्
 योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि शब्दधारयितुं प्रयत्नोऽतिदूरतः स्वस्मिन्
 पराभिप्रायमात्रावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दूतैस्तद्विक्तं तस्मिन्
 वेत्तोऽभिधीयत इत्येव नेत्येते हिंसादयस्तु तस्य कथानधिकारं जा-
 प्यते स्वतन्त्रं भाव्यकारः संप्रवोजनमनुश्रुता यदि पश्यत इत्यर्थः स
 ननु प्रतिपद्यत इति । मैवं । शिष्यादीन् प्रत्यपि शार्वाकादीन् वा-
 त्वमित्येवमिष्टासथम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तथोदा-
 हराधाद्यन्तत्वात्कथायामेव हि नियतम् । नापि द्वितीयं तथाहि
 स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतु-
 ता तस्यैवान्भ्युपगमे निवर्तते तथैवं सम्भवति तथा सति तस्यैवान्-
 भ्युपगन्तुं वाग्यवहाररूपमेव न निश्चयेत हेतुमुपपत्तेः । उक्त-
 स्वायमयो यन्माध्यमिकादिवाग्यवहाराणां स्वतन्त्रापत्त्या न शक्यत
 इति । अथ मन्यते कथकवाग्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां
 सर्वं सर्ववाचाभ्युपगमः यत्तत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेति । मैवं ।
 कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्यवहारं प्रति
 हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सर्वं सर्ववाचाभ्युपगमो भवता प्रसक्तः ।
 कथनात्पूर्वं तत्संवाधावधारणं वा परंपराजयं वा स्वभिन्नमज्ञां कथका-
 भ्यां वाचता तिनार तदभिन्नमितं न पर्यवस्यति तावदनुद्घोषणम् । सन्
 व्यवहारनियमस्यानुवन्धादेव दाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहार-
 निवर्तनसमयेव बध्नीतः स च प्रमाणेन तर्कस्य व्यवहर्तव्योवादिना
 प्रतिवादिनापि कथाकृतसंवादानविषयवति हि प्रतिज्ञाहान्याद्यन्तम-
 नियमज्ञानं तस्य दर्शनीयम् । तद्युक्तादेन प्रथमस्य भङ्गोक्तवद्वत्तम्

नियमवत्त्वेऽपि हेतुवत्तायाः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्ताया-
मभिधातुं युक्त इति प्रमाणासत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थान
भवत्काष्ठं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिप्रायसाक्षात्स्वव्यव-
स्थाजयमूलविधेय व्यवहारनियमस्य खेच्छयैव परिगृहीतत्वात् । नचैवं
प्रमाणानुपपत्तौ न्यासात्तद्विहीतमूलत्वाभूतापरिमुद्धिसम्भवेन सर्व्व
विचारविचार्य्यतत्कल विपुलापत्तिः स्यात् । आयेद्यमानादिधारमभ्या-
यातस्य शोकव्युत्पत्तिर्गृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यता
कदाचित्तत्सिद्धिरुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तादीत्यमेव ताभ्या
मङ्गीकर्तुं मुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा
प्रवृत्तिं विना तत्स्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकथारण्य्यैव
सामात् । नापि तृतीयः शोकव्यवहारो हि प्रमाणावधारो वा
स्यात् गामरादिसाधारणव्यवहारो वा । मातुः । विचारप्रवृत्ति
सन्तरेण तस्य दुर्भिक्षपत्त्यात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यता
पातात् । पञ्चास विचारवाधतया नाभ्युपेत्यत इति चेत् तर्हि प्रमाणाः
द्वयोपि यदि विचारवाधा भविव्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा
तुपगमन्त्या इति शोकव्यवहारसिद्धयया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न
भवति । नापि चतुर्थः सादृशोभयताप्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहार
नियमः कथायामाचक्षते । तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वाधत्वागुसरणो-
दासीनैरस्माभिरव्यवस्यन्तात् । तस्य यदि मां प्रतिफलतिप्रसन्न-
कत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसन्नः ।

स्यादेवनिमित्तवगव्यवहारक्रियासमयवन्नेन कथां प्रवर्त्तयतापि
व्यवहारसत्ताभ्युपगमन्त्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभि-
धातुं शक्ता । क्रिया हि निव्यादना कस्यतः सद्रूपताप्रापकमिति यावत्
प्रसाद्यैकवर्त्तयमिति नियमवन्नेन प्रमाणाकारवभावस्य नियमात्

सद्भावश्च नियतपूर्वसत्त्वस्य कारकत्वं प्रमाणाभिमतादाय न प्रत्यक्ष-
स्यात् । दूषणानाकाङ्क्षितेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां
व्याप्तादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य । तत्रैवैतदव्यवहारनियमसाधो न
कारकोत्थमेव तस्य तस्य सत्यभङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणा-
दीनां सत्तामगमभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । नैवम् । यस्मिन्पि
बाधकौ कथायामाख्यायानेवाभिमतस्य प्रसाधनीकृते पूर्वोक्त वा-
च्यमनिस्तारात् । नञ् व्यवहारनियमस्य खेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि
सत्तास्वीकारप्रवृत्तिसाधितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य
तत्ताकुलं ननु सत्ताधः । तत्र किं सत्ताज्ञानसमाप्तासत्ताभ्युपगमेति
मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मगमरोचिकादौ ज्ञप्त
रूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं बादिप्रतिवादि
मध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथालक्षणमात्रस्य बाधितावगमाभावात् ।
अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि न बाधितवैयविहत् । नाद्यः
अतिप्रसङ्गात् । पुरुषश्च वावगतस्यापि एकच्छावगतस्य च पुरुषा-
न्तरेण तेनापि कालान्तरे वृद्धत्वे बाधितादर्शनादिति । नञाभाव-
र्थाऽसन्नपि द्वित्वादिसुखसमाप्तपूर्वजाततत्पुतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने
तस्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्माद्वितीयः यत्तः परिशिष्यते
यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगमनम् । तदित्यं
यदि नाम बादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथा
कालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाकुलान्तेभ्युपेयते क्षिमायातं सर्वप्रका-
राबाधित तत्सत्तावगमायत्तत्तत्ताभ्युपगमकथाकुलाङ्गीकारस्य
कसिप्रययतिप्रयुक्तप्रयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण धौकिक
व्यवहारः प्रतीयते तादृशसत्यं सत्तावगमः कथाकुलेतत्तदुच्यते
व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्याह-
उच्चव्यवहारनियमः सत्यः तन्मर्यादानेन बोद्धव्येति । अत्रादिव्यव-
हारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य न वसति नैव तस्यावगमस्तस्य

परमजयः यत्र वायुसुनिग्रहसम्भावयमाः स निरुद्धीतः तदितदस्तु न
 तथेत्यादिनिग्रहसह. कथारम्भाय यावत्. अनेन नियमेन व्यवहर्षण
 मिश्रस्य स्वयमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेनेति. सध्यावगतस्य विषयी
 भवितव्यमिति. नच वाच्यमन्ततत्तदवगतस्यापि सत्ताभ्युपेयेति।
 तस्यापि सत्ताचित्तायां तत्त्वतावगमनात्तस्यैव शरणात्वात्। सधैवमम
 वस्था। तदनुसङ्गाविषयम्भायानुकीकारात् यत्र निचतुरक्षानुसङ्गमे
 नाधिकमविरिति न्यासात्। अथान्तिमासत्वे पूर्वपूर्वप्रस्तावसत्ता
 वृत्ति सत्तातावगममादायापि न निष्कार इति वाच्यम्। अस्तेव हि
 तथा निचतुरक्षानुसङ्गावैषम्यमात्रविश्रान्तेन विचार्येण ततःपर-
 मजनसद्व्यवहारीयेनैव समयं ब्रह्मा कथायां मिथ्यासुप्रतिपत्त्या
 प्रवर्णनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेपि ज्ञानानवस्थाया
 दुष्यदिहरत्वात्। नच वाच्यं सत्त्वस्यैव स्वप्रसक्तान्तेन व्यवहारस्य
 अदिवाच्यमितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परमपदानुसङ्गमुचितं न त्रेयं
 तत्त्वस्यैव ज्ञानसङ्गसत्ताकीकारप्रसङ्गादिति। स्वप्रसक्तमादा-
 यापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रकाशे वक्तव्यत्वात्।
 यथा तत्त्वस्यैव स्वप्रसक्तविशेषेऽपि ज्ञानस्वप्रसक्तैव परं व्यवहारोप-
 पादिका न पटादिसत्ता श्वमेवासत्ताविशेषेपि ज्ञातमेवासुवधा-
 रोपपादकं नान्यत्। असत्त्वोपपादकश्चेति व्यावृत्तमिति चेन्न सदुप-
 पादकमिति कुतो न व्यावृत्तम्। नहि सदुपपादकमसत्त्व निति क्वचिद
 वयोः सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्कार्यस्यान्यथापि प्रसक्तं न
 कार्यस्याद्यसत्तात्त्विकस्यान्यथापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तथापि किं ना-
 न्यथा कार्यजनम्। अथ न मम तदानीकमं सामग्रीसत्त्वं तदात्मनस्त्व
 कार्यजनभूतो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात्
 तर्हि ममापि काव्यान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदात्मनस्त्वजनभूतो नियाम-
 मकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यनियामक
 मिति चेत् न ममसमववादायानुसङ्गाविशेषेण नियम्यनिव-

मकचवस्त्रानुपपत्तेः तस्मादन्वयाद्याया एव सामग्रा कदा कार्यनि-
यमोभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः
तथापि कार्यजन्यतायाः कोविशेषः । कार्यजन्येव । अथवा कवि-
शेषात्तर्ह्येतदपि विशेषान्तरवतः काव्यस्य स्यादिति व्यर्थवसानमेव
पर्यवस्येत् तथापि सत्कायस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तर-
वतपि किं रूपमित्यपि पर्यानुयोगस्यानुपपत्तेः । किञ्च “यन्तर्भाजित
सत्त्वोत्कारजं तदसत्तत् । आन्तर्भाजितसत्त्वोत्कारजं तदसत्तत् ।”
तथाह्यन्तर्भाजितत्वे यदि कारकत्वं तदा स्वविशिष्टे सत्त्वविरसतः
स्वाभावत्वमादयति । विशिष्टरूपाद्योत्तरत्वेपि न स्वस्मिन् सत्त्ववि-
श्रुतिरेकवत् स्वविशिष्टे सत्त्वविश्रुतिरेकमित्यसद्वर्तनात् न सैव सत्ता
सम्प्राप्तिरिति अथवा स्वास्वविशिष्टरूपस्य पुनरेव सामसत्तिवेषः कारण-
त्वमभ्युपगन्तुः समर्थयेव कारणसमसत्त्वव्यवस्थिति । अथवापरसत्त्वानिवे-
शने वा पर्यवसानमेव । नच सत्ताभेदानन्वयमस्यैवेत्यपि अदप्यसादि-
का निष्कारणः सत्ताभेदेऽपि सत्त्वविश्रुतिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति
नष्टतरम् । नच स्वस्वसत्त्वोपगमाव सत्ति भिन्नानुपगमत् बुद्ध्या-
द्याध्यानपदेऽपि विवक्ष्यता त्वया जातिमभावः जगत्सत्तिवित्तीर्षत ।
नाभूदनुमतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्वर्तिनी कारणतां अहमनु-
गमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिक-
मसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सत्ति
घटादिर्नैत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सत्त्वपि सत्ता
मनन्तर्भाज्य कारणं तदानीमसदपि सत्त्ववृत्तौ सत्तासत्तयोः कारण-
कोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु
कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्ता हि कारणतामन्यइति मन्यसे तर्हि
सत्यमेवैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगमयितव्यमिति घट-
कुक्षां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधत्वात् सत्तामसतीमभ्युपगम-

तापि सत्ता मवाभ्युपगमेव । अन्यथा कारावसतीति त्वमपि किं
 सत्तान्तस्तत्तामन्तर्भाव्य कारणात्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् । तापि
 सत्ताव्याप्तिं वा अन्यथायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताविशेषात्
 कारकनियतः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेति मुख्यत्वात् ।
 सत्तेऽस्त्वन्वयार्थविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा तत्त्वत्वेव सत्ताविशे-
 षात् व्यतिरेकः यत् सोऽप्यनियतो यदा कारकाभाव कदा कार्य-
 भावावश्यभावाभ्युपगमात् मित्यासतः कारकस्यासत्त्वस्य कदाचि-
 त्कार्यत्वादात अन्यसंस्तु न कदाचिदपीति चेन्न मुख्यत्वात् । अन्यथा
 नास्तीत्यभ्युपगम्यतापि अन्यथाप्रमात् । अन्यस्यापि सत्तान्तर्भावेन
 कथितत्वे वापत्तेः । एतेन च व्याश्रम्भादकाला ये ये चोपायान्कृत
 मोदकाः । रसवीर्यविपाकादि तेषां मुख्यं प्रसक्तम् । इत्यस्यापि
 बाधकत्वमुपाश्रमेदकावसे । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावभ्यां प्रत्यादेशात्
 व्याश्रमेदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिमनात् । तदसत्त्वस्य
 कार्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वापगमे कारकत्वकार्येपि
 उत्पत्तेरसत्तामन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्ववदाद्युक्तेः तस्मात् “पूर्व-
 सम्बन्धनियमे हेतुत्वे मुख्यत्वं भौ । हेतुतत्त्ववद्भिन्नसत्तासत्त्वकथा
 स्यात्” । आकाशं प्रतिबन्दिताद्यग्रहः कार्यं पुनरसतः कारणात्वमव-
 सेयं प्राक्कालनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य आविष्का-
 रिति चेन्न इदमकारणित्वं प्राक्कालदित्युक्त्याविशेषात् । आनन्तरे
 बुद्धिगोचरेतिप्रसङ्ग इति चेन्न आद्यस्या हि धिया विधतुरकाला
 वाधानवर्द्धविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्य तादृशेन विषयीकृतस्य
 मत्तापि कौटल्यानिश्चयः केवलात्ततः परास्वपि कालासु वासात् पूर्व-
 पूर्वस्यानिसम्बन्धेन न तावता सत्तावधारणं कथं मन्यासद् इति वि-
 शेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भविष्यत्वाभाविनापि ततः परकस्याव-
 सानसिद्धान्तस्याभावापगमात् अन्यथापरदर्शनप्रमाणेन स्यात् । एतेन
 सत्ताविशेषात् कार्यं कथयितव्यस्य विधतुरकालावाधित्वमाकाश-

अपि निरुक्तम् । अमुमेवमुद्विग्नविषयतादक्षायां कोविशेषवदिति चेत् यदा
 कदापि तादृशमुद्विग्नविषयतेव अन्यथा कथय नयमन्यदा तादृशमुद्वि
 ग्नविषयतया अन्यथा कथयं स्यात् तदासंभवमन्यदास्येव मुमुक्षुतद्विति चेत्
 अथकाविक्रमेव तर्हि तत्तदात्मनकारकत्वेऽप्ययोगीति समानं । एतेन
 कश्चित्तिवयवमिति गीयते अस्तीत्या न विशेषित्वा सती सा नेष्टेत्य-
 भिस्तन्नामेव सन्नितिरपि सती गमेति एवम् प्रतिपत्तयः ज्ञानं ताव-
 द्यवहारोपमादकतया तावन्मात्रमुत्तमं लक्ष्यमपि शिक्षाकायां विषयतुल्य
 चक्षान्वित्वासावेष्टयस्त्व यदि लक्ष्योपपत्ता भविष्यति तदा सत्ता तेनेद
 मुपपादितत्वविश्रुति । अथासत्ता तस्य प्रत्ययस्यसि तदा असत्तैव तेनेद
 मुपपाद्यत इति स्वीकर्तव्यं अत्रविषयेनेव अस्मि विशिष्टताव्यवहारः ।
 यद्विधायैव तावन्मूल्य सदसत्त्वं विचार्यारब्धकः अन्यथा प्रथममेव
 मतिरस्मि कथारम्भजनस्यमावेष्टेय स्वीकृतम् भवतापि भविष्य-
 दादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारक
 शक्तेरपि विशेषजनसत्तरेव कार्यं नच काशान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्या
 एकभान्यथ भान्यदापीति वैश्वस्य भेतयोऽपीति वक्तव्यं विशिष्टव्यवहार
 प्रवृत्तिक्षमये ह्येवैवसत्ताविशेषात् । प्रथेज्जनानुपपत्त्युक्ते "काशे
 तस्य स्वल्पतोवस्तानं वादकदुष्टस्थिते वेदानि वानिजागरतदुत्ताना
 मनुहृदति तच्चापि काशान्तरस्थित्या घटादिकं सुखप्रतो विशेषजनतत्त्व
 कथञ्चित् तत्तिज्ञानेन सम्भावयतात् स्वविशेषजननेऽप्यदोषते । नन्वेव
 मत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वल्पतो विशेषजनतत्त्व कथञ्चित्जनतानु-
 काशान् कृमि सम्भावितोविज्ञानं सम्बन्धि निवृत्त्यै न उत्तममप कथ-
 तोपि तदेव रूपं तस्य निवृत्तस्वरूपेव निवृत्तविशेषजनस्यैव सत्त्वादित्य-
 धातिप्रसङ्गात् आन्तिविषयेय दत्तोत्तरत्वात्वेत्यत्रमतिविस्तारेण ।

अपरे पुनस्तत्त्वस्येपि श्रुतताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनामादयना-
 यवेमिदमसदेव विवृणितमभिधानु सद्सत्तैवमुक्तव्यमनामभ्युक्तं ज्ञानं

तावत् स्वप्नकाशं क्षतयः सिद्धयं न सधु विज्ञाने सति जिज्ञासोऽपि
 कस्यचिज्ज्ञानमि न चेति संशयः न ज्ञानमीति वा विप्रत्यये कतिरेक-
 प्रमा वा तेन जिज्ञासितव्यतः प्रमाणव्यतिरेकप्रमायाऽमभवसमुदाहः
 स्वात्मपक्षं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमायति अन्यथा हि जिज्ञासितस्य
 प्रमितत्वव्यतिरेकवापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोऽपि हि । ज्ञानमविभ्रित
 जिज्ञासितस्य स्यादतः सर्वज्ञमज्ञाकसम्बेदनसिद्धं बोधस्य । स्वल्पम्
 कथस्य स्वानुबन्धवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेत् यन्नेवा-
 न्धवसायव्यवसाये मेमेया तत्र जिज्ञासाधानमवधर्मिकं तत्संशयमरभ्य
 व्यवसायविसमपर्यन्तं संशयक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात् । विप्रविभ्रत-
 संशये च तद्विषयेयि संशयस्य सम्भवात् नर्ह हि विप्रतुरसम्बेदन
 कक्षाज्ञानधीन्य शिथलाभ्युपगमोपीति । स्वप्नकाशेऽनुमानमेयव्यवस्थायां
 कथावादेन तदाद्यया देया निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव
 न सिद्धेयं यदि हि विज्ञानं परतः सिद्धेत् तदा सन्नवस्थाः स्यात्
 नच बाध्यमवश्यवेद्यता वि तेनभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारेण स्वस्यसत्तया
 प्रसूयत इति कानवस्येति यत्तत्तस्याः प्रमाणाभ्युपगमसि स्वरूपसत्तापि
 कुतो यथा स्ववहारोपपत्तिः को जूते सती सा विचिरसत्येव न कुतः
 सत्त्वान्येन विवेकायाद्विधाययेचित्तसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां
 प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्त्वताधनम् । सत्येयि जिज्ञासायां सत्यां
 पश्चादावहारसत्तेव वा अन्यद्वा प्रमाणावस्थेवेति चेत् तस्यापि सत्त्व-
 कथमिच्छवस्य स्यात् प्रोक्ताविज्ञायां सर्वसिद्धिर्वा प्रसज्येत्यर्थासिद्धि
 पर्यन्तस्य व्यसनस्य दुर्गतत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलभ्य नार्थदृष्टिः
 प्रसिद्धनीति । घटसत्तां हि व्यवहरता प्रमाद्विकेव तत्र प्रमातृस-
 द्भूतो वाच्यः यदि प्रमाजमनपन्यस्य साक्षीत्य क्लीकियते तदा वैप्रदीत्य
 नेव विप्र स्यात् उत्तम घटसत्तायां प्रमाजसत्ता दर्शनीया । तथा च
 प्रमाजसत्तादि तत्त्वज्ञातस्य तत्त्वज्ञानेन न प्रमाद्विकस्या क्लीकारादा
 सर्वप्रमाजस तानिह तत्त्वज्ञानानिहतिनिवृत्तत्वात् । अन्यथा सत्तम

रसादेरप्यायनेदिति, अस्मन्मनस्यैव तद्वत्प्रकाशवादिनां स्यात् ।
यदि हि विवेक प्रमाणास्तथा पराङ्गीकार्येत तदा घटसंज्ञामपि तथै-
वाङ्गीकार्यतामिति घटेपि कृत्वा प्रमाणाप्रत्यासादासः । अथ ना-
स्त्वयानलप्रविष्टतद्विलिखाराभ्युपगम्यते विवहानं कदापित् कुल-
क्षित् विति । प्रमीयतइति सर्व्वं विति प्रमाणास्मिन्नेवेत्युपेयम् इति
तेन व्युत्पद्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यनेनिका घटविति
नदितिसाराया विषयभावेन प्रविष्टयोः साक्षाद्विषयगतभारमत्येरा
वित्तिरसादेशेकत्पक्षनानामुभूयेत । अथस्मदादिविषयगतंभानि सा
सम्भाज्यते तदा यस्या अपि वित्ते सावहित्वगमिताधी विषयः सा-
प्यन्यथा नयान्निदुस्तेत्येव प्रमाणाभावात्सामिर्माणाप्रतिपत्तिः । नहि
स्मन्मनसां कदापिद्विधा स्वप्रवाहे यावत् तथा सति स्वप्रकाश
सिद्धेः अतएवाभ्योन्यविषयतायि निरस्तं सविषयताभ्योन्यग्रहे सदा-
प्राप्यते । नच पदधान्तरेण सा प्रमास्यते नतु तदभावइति ते प्रमा-
सि तदर्थमपि प्रमाणात्सारसद्भावपदस्यरापत्तेः । अथैवं घटसामयी
वत्तामयीविषयवशेषप्रपञ्चः स्यात् वेद्यम्यात् यद्विघटसामयी तत्ता-
मयीधारा कुर्वाच्चिद्विच्छेद्येव तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थोपपद्येव
घटः सामयीपरमराविच्छेदविद्विहितएव प्रमीयते यदि तु ज्ञानेप्येवं
स्यात् तदा प्रत्यक्ष प्रवेशात् स्वप्रकाशप्रतिपत्तिः । प्रवेशादनवस्था अवेदने
ज्ञेयसिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति असमं दुरुत्तरमेव । ये च मानमेयमात्रा
अया दोषाः कीर्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । नच तैर्हीनैर्मात्रैरेव ज्ञान
मिथ्य स्वेवं अतः सर्वसिद्धयः दुरपप्रवृत्तात् स्वप्रकाशः ईश्वरादेव
तानुभवः । अथैवं प्रमाणवत्त्वमागत्यात् प्रकाशात्कतामात्रादेव स्वस्य
निदिष्टमन्ते जडाश्चानां यस्मात्तां केवासपि तदन्तर्मात्रानुपपत्तिः
अतएव वर्माणप्रादप्रवर्तितुं वाक्यवत्प्रादविषयत्वं कालानवच्छेद
मादाय नित्यताप्रकारः । तन्नामवच्छेदमादाय विषयश्रवदेष्टः प्रकाशत्वं
एदविद्विहितवत्त्वमस्य सर्वोत्पत्त्यादेतादिव्यवहारः । सागतप्रमाश्रवत

अभावे प्रमाणं इति नैकयिकवशात्तावाक्यतिरेकसीकादिवाक्यैस्तथा-
थाधातः प्रसन्नित्वनिमित्तवच्च प्रतिपेक्षितः सर्वधैवादिवापि न का-
चित् कृतिः । तदेतत् भुत्वा प्रमाणेनोपलक्ष्यन्त्यायात् तात्पर्यतः प्रका-
श्यते तेन प्रमाणार्थेन अभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः कृतिरिति
अविद्यारथायां प्रमाणप्रमाणरीत्या प्रमात्रमित्युच्यते वस्तुतया वासिद-
नेव पिप्रबन् । अतः स्वस्यैवाशक्तं ज्ञानस्यैवगुणैव भेदक्रियाकर्म-
भाषस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः तावत् किंवा हि कर्मको भवति कर्म
च कारणं किंवा मातृ गण्य सौम्येन क्षमिण्यादेन ज्ञानं पूर्व्यापरभाष
विशेषस्य हेतुहेतुगद्वाचकत्वात् । नच तस्मादेव तदेव पूर्व्येवमदृश
सम्भवति तदनवच्छिन्नकारणविशेषस्य तत्पूर्व्येवार्थत्वात् तदा च तस्य
सङ्घावलीकारे स एव काष्ठस्तदवच्छिन्नोभर्त्तकश्चेति विरोधात् ।
मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानिजमानुकीकारात् सर्वधैवानामत-
विज्ञाने तदसम्भवात् । कश्चिज्जनकत्वाभावात् कर्मसि कारकत्व
व्यपदेशात् कारकत्वापारविषयत्वात् परसम्भवेत्क्रियाफलभागीत्वा-
त् । कार्यवशात्तत्तत् विक्रमिः । क्रियाजनकत्वेन कर्मज्ञानकारोपपत्तेः ।
निरूप्य तत्कार्यतत्तत् क्व प्रति निश्चयः । परसम्भवेत्क्रियाफलभागीत्वा-
मिति चेन्न अपादानस्य तिज्ञातेः अपादानं कर्मापीति चेन्न ह्यप-
रार्थे पतति ह्यस्य पूर्व्यं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि अव-
स्थितिं तदविवक्षितो नैवमिति चेन्न वस्तुतया तदप्यस्य यदि विवक्ष-
स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यतेति जा-
व्दिकतन्म्यदवस्थिति चेत् तर्हि निवृत्तसर्वकर्मत्वव्यापारेऽपि । स्वतः
कार्यवत्तयानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगम्यता वस्तुमात्रं कर्मत्वमपि प्र-
त्यक्षं सावकाशमिति स्यात् कथं च ततोत्तरप्रश्नेन निवृत्तसर्वकर्म
व्यवहारेऽपि कर्मत्वमस्तीति ज्ञातव्यं समादाने तदीदृशं कर्ममिति चेन्न
तत्रापि नदी सर्वव्यापारो तद्वदेव प्राप्तो दीदृशभावातिपक्षत्वात् स-
र्वकर्मत्वमपि । अपादाने तदवस्थितस्य ज्ञाने क्रियानाशक्येति कर्मत्वमप्यस्य

तदवस्थायात् विनाशजनकत्वात् तद्वै तदयोग्यत्वं तत्तत् संपत्तीत्यादाय
कर्मकल्पप्रसङ्गाच्च । अत्रान्नं जानामीत्यत्र च परत्वाभावादेकक-
ल्पपक्षे । तत्राप्युपाधिरोदात्परत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितसंवादात्
ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न यतोऽस्तु तावदेवं यथा कथञ्चित्तायाप्यध्यात्म-
विद्यो निरुपाधिसाक्षान्नं जगत्संज्ञानं ज्ञातकर्मकं स्यात् । प्रकृते
कोदणः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकसंज्ञि का गतिरस्यत् सत्त्वप्रतीत्यर-
न्नात्मनेन च निरुपाधौ तस्मिन् भगवति पाकसाध्यत्वस्यानभ्युपग-
मात् तं प्रत्येतद्वत्त्वमिति । तस्माद्वाकरवकारैः प्रत्यक्षिजगत्वं नदी
हृद्गादिवत् कर्माणि परिभाषितमित्यर्थं तदनुमतजनकत्वादेव यथा
शेषोऽपराभिमतौ सप्रकाशवादे निर्वर्णनः ।

अनु ज्ञाभेदे विषयविषयिभावस्यैवाप्तकृतत्वम् । विषयित्वं हि
विषयसम्बन्धिता सम्बन्धस्य भेदमन्तरेणासम्भवदीत्यति । सम्बन्धमिति
न सम्बन्धस्य भेदमित्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । नैवम् । त्विदं
विषयिभावोऽपि सम्बन्धो न सम्बन्धिरूपेणास्ति । तथाभूतत्वेऽपि च
ज्ञानतत्त्वत्वमन्वयापि साक्षात्कृतत्वमभ्युपेत्यमनवस्थाभयात् तथा
सति च क्षेत्रं यथा सम्बन्धमिति सम्बन्धसंस्थापयत्कल्पितोर्भेदमना-
दावैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगम्यं साभावसम्बन्धस्यैव सम्बन्धसंस्थापयति-
ज्ञातत्वात् तथा विनापि सम्बन्धभेदं विषयविषयिभावान्नाथं सम्बन्धः
पर्यवसास्यति तदवगमोऽपि तदवगमाद्यतिरेकेणैव भविष्यति कोवि-
दोद्यः । नतैवं अतस्तज्ज्ञानयो र्गच्छन्निवयविषयिभावस्ततोऽनापरापि
सप्रकाशविषयवित्तिविषयिभावान्नाथं बाधतेकत्र स्यात् सत्येव यद्यपि शिवाविर-
मानघटतत्त्वत्वे बाधत्वं परमार्थतसि तु सप्रकाशे परमार्थकत्वमिति
दयोऽननुदमेपि न दोषः । अथ वा ज्ञानना सह क्रियात्मकभवे
विषयविषयिभावो वा सप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवतां
सत्तासम्बन्धादितरत्र सप्रकाशार्थस्य सत्ता स्वयमेव सद्रूपा नच
तावता साक्षात्परता तत्त्वार्थवादानमपि सतश्च निरुपाधत्वम् ।

कथं यथा ब्रह्मविद्विज्ज्ञानमात्रे तदुक्तमात्रेण गुरुमादायैव प्रधानस्या-
 न्यददत्तस्य ब्रह्मविद्विज्ज्ञानप्राप्तपाठता तथा भिन्नानस्याविवक्षस्य
 आत्मानमादायैव । स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थतां सोऽयं गुरुर्ह्य-
 सविषयकविज्ञानसुप्रकाशतमोऽयं । न ब्रह्मप्रकाशता तत्र विवक्षाभा-
 वात् यतस्त्वन्मात्रेण तु स्थात् यथा स्वविषयेऽपि कुटाक्षैः । मज्जीवि-
 यस्तु व्यवहारं पूर्ववत्प्रति तथा ज्ञानविवक्षेयात्मन्यविद्यादशया
 मिति । तदेवं गच्छन्त्येव दृष्टवैधर्म्यं सुप्रकाशे पर्यावस्यति तत्त्वमन्य-
 धानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रकाशकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति । तदथा-
 न्यतोऽज्ञाता अन्यत्वं ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारानुपपत्ति-
 मत्या व्याज्यं तथा अन्यज्ञानमन्यत्वं यमिति जानामोति व्यवहारान्यथा-
 नुपपत्त्या व्याज्यं सर्वतोऽज्ञावती अन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमव-
 लम्ब्य प्रकृतं सर्वज्ञतममि वाधते तदिदमाहुः । “प्रमाणबन्धद्वयानि
 कवद्यानि सुब्रह्मस्य विद्वद् ब्रह्मभोगोऽपि न कलेशा निष्प्रमाशब्दमिति ।”
 तस्मात् “अन्यथानुपपत्तिश्चेदोक्तं ब्रह्मप्रसाधिका । पिबति दृष्टवैमर्त्यं
 सैव सर्वज्ञाधिका । वाचानुपपत्तिर्वा व्याज्यो वा दृष्टतामहः न ह्ये-
 कत्र समवेक्षणस्याप्यतयवेदेतयोऽस्ति ।” तद्विषयं तदङ्गीकृतमविचार-
 सत्त्वोपपत्तिरेव विधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता समन्वितम् । अस्मा-
 भिरुक्तं त्वत्तत्त्वमन्यत्वादेव स्वतन्त्रिदिरूपं विज्ञानमाश्रित्यतद्विषय-
 सति सौम्यतद्विज्ञानादिनोरयं विज्ञेयो यदादिमः सर्वमेवानिर्बलनीयं
 वर्तयति । तदुक्तं भगवता जगन्निबन्धे “ब्रह्म विविच्यमानानां स्व-
 भावोनादत्तार्थते । अतोऽनिरतिसाध्याको निःसम्भावश्च देशिता इति ।”
 ज्ञानमतिरिक्तं मुनिरिदं विश्वं सदसज्जगन्मननिर्वचनीयं ब्रह्मवादिना
 सङ्गिरन्ते । तथा हि नेहं सद्ब्रह्मनिर्मुहर्तौति ब्रह्ममादायैव तत्त्वमन्यत्वात्
 तदासदेव तथा सति लौकिकविचारकायां सर्वव्यवहारकाश्चर्यमपि ।
 यदपि निर्वस्तुमसामर्थ्यं शरवडगारुणां यन्मो निरस्तथा शिक्तम-
 न्युपासकवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेदृक्कमाशानुगामिनीयमनिर्वच-

नीयेतेति ननु यं वक्तुं दोषादिति च वदेयुः । अस्तु यथा वादी निवृत्तः
भिमर्शितो स निर्वृत्तः ननु प्रत्यति वक्तुं दोषात् । अथ ते दोषाः
स्वादिमपि प्रमेतो जातव्यः कथं न स्थिरिति वाच्यं । यतो निर्वचनीयत्वं
वाच्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव कश्चिन्निर्वचनीयेदपि च तैर्यथ-
ह्रियत एवंति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः । स्वात् सज्जानीयत्वस्य च
निवृत्त्युपपत्तिरिति न प्रमादः । ननु सदसत्त्वप्रत्ययोर्दोषदर्शनादिनि-
र्वचनीयेति न वाच्यम् किं सदसत्त्वसंशयः । किंवा सदसत्त्वप्रत्यय-
वर्तिभावाभ्युपगमाः । आद्ये भवितुम् । सदसत्त्वप्रत्ययानुसारेणोक्त्यकारणा-
भासत्वं तच्च सदसत्त्वप्रत्ययोऽसौ वाऽभ्युपेयभावात्प्रत्ययत्वात् । यदि तावत्
सदसत्त्वप्रत्ययस्य सदसत्त्वप्रत्ययो दोषः कथं सङ्गच्छते । यथा सदसत्त्वप्रत्यय-
कदा सत्त्वप्रत्यये तदोषः कथं सङ्गच्छते । प्रमेतत् द्वितीयस्य
व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रमादः । ननु सदसत्त्वप्रत्यय-
तदेतदनाकचितपरामर्शितोऽप्रत्ययस्यानभू । यो हि सर्वमनिर्वचनीय
सदसत्त्वप्रत्यये स कथमनिर्वचनीयतासत्त्वत्वं स्थित्यै । पर्यानुपपत्तये
सापि हि कदाचनप्रत्ययपरसर्वप्रत्ययविधेयमर्थनिविष्टैव पराद्यैव तु
व्यवस्थायैव पर्यायस्यति । निर्वचनप्रतिषेधादिनिर्वचनीयत्वं विधिभिधेय-
माहेकतन्निमित्तसत्त्वं तन्पर्यायभाविनाया स्तेन प्रत्ययत्वात् । ततः पर-
स्परविरोधेदमुपपत्तिः कश्चिन्निर्वचनीयत्वं विवक्ष्य पर्यायस्यतीति । अस्तस्य
वदं प्रपञ्चसत्त्वप्रत्ययस्य व्यवस्थापनविमर्शिताः सन्तः सिद्धे विधातानि प्रपञ्च-
तत्त्वे केवले भवन्मवतास्य परिहार्यः । सुखमसुखे मे तु स्वपरिव-
र्त्यतसाभनदधनकथवग्राया वितारमवतास्य तावन्निर्गतुमिच्छन्ति
ताम् । प्रति प्रमेत न साध्वीयमवता वितारमवतास्य भवत्यनिवर्त्य-
स्यैव काहृतत्वात् । अतएव साध्वीयमवतास्यमानदधनकथवग्राया वितारम-
वतास्य निर्वचनकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपपत्तिमाह तन्निर्वचनी-
यत्वं मित्यभ्युपेयैव परं विचारप्रवर्षणमाह । प्रपञ्चमिच्छावैदितत्वात् ।

अदि तु विचारस्य स्वस्वतन्त्राद्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते
तदा प्रमाद्यमशासक्यं न तदीयसंज्ञाभ्युपगमेऽपि शक्यते अतिप्रसङ्गा
दिति विचारस्यापि विचार्य्यस्यैवैवमवश्यम् विचारारम्भकशक्यः
स्यात् । ननु पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारोक्तनिर्दिष्टाणीं श्लेषणीय
मिति वाच्यम् विचारस्य पूर्वसिद्धये विचार्य्यरूपस्य विषयत्ववच्छिन्न-
त्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्युक्तारम्भ इव विचा-
रस्य अथ विचार्य्यविशेषस्य पूर्वसिद्धिर्वातदर्थे विचारारम्भः कश्चिं
विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वसिद्धिरिति चेति कथानुव्यवर्तनं
अदि च तद्वर्तनरीत्याभिधीयमानं मन्त्राभिर्वाचं विधत्ते तदासांशुप्र-
तसरीतिवाधविधाधितैव ते स्यात् अन्ताभिर्निर्दिष्टमात्रस्य स्ववासक्यं न
युक्तैव वाधे अन्ताकमेव जीवता खड्गनयनयोर्वाधिका भिर्वाक्यपक्ष-
माध्यमस्यैव तदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव विवेकात् तस्मात् त्वया निर्वाच्य
मय्यन्ताभिस्तु खड्गीयमितीदृशमेव परं वाचायां त्वमिवाशुनिर्वाहे
तव जघो नानुयेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः अथैव तु परं
परमार्थसिद्धयमिति स्थितम् ।

अथादिते किं प्रमाणं प्रत्यक्षं तावदयमहेतुमत्तुल्यं नोप-
पद्यते प्रमाणं यथाय दिते एतन्मते तस्याधर्मीत्येव कथमेवभूतः प्रश्नः
सङ्गच्छते न हि प्रमाद्यमशक्यं भवता एतन्मते किमपि दिव्य-
विशेषमिषत् तत्र तदेवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारेहेतु
प्रश्नस्य वाग्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकत्वानविषय
नियतत्वात् अन्यथा व्यवहारस्यो विषयवित्तमप्रयोजकत्वान्दस्या
सम्भवेन व्यवहारविषयपरिपुत्रत्वापत्तेः । यदि चादिते प्रश्नविषयः
प्रतीतमुच्यते तदा तद्वतीतिहो प्रमा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव
तस्याः प्रमायाः कर्म तदेवादिते प्रमाणं तवापि सामुचित्यमिति
इति तस्य प्रश्नः । अथ वाच्यं सामान्येनादिते प्रमासिद्धौ भूतत्वा
मपि विशेषतः प्रमास्ये प्रश्नः अतः सामान्यसिद्धिः नैवैवैति तदेव

विशेषाय विचारः । अत्र दत्तवित्तारवत् स्थात् सामान्यमिद्विरेव
विशेषमाश्लिष्याम्यनीतिविशेषमपि ते कथितमसीति किमन्यत् प्रश्नेन
परिगणितेन हि प्रमाणप्रकारेषु सर्वेषु मध्ये दत्तैव दोषं न प्रमि-
त्योधि तत्रैव विशेषे सामान्यमर्थं विचार्यते । यदि न परिगणितवशेषु
प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमियोधि तदा प्रकाशान्तरमाधि-
ष्यापि सामान्येन विग्रहणीयमेतदिति यथा प्रमाणयत्किमुदाहरितं
प्रकारं परिगण्यते तदा सर्वथा व्यक्तिर्विशिष्टत्वेन निर्देशं प्रकृत-
इति तदनिर्देशोऽपि न नः किञ्चिदप्यधीयते । यद्विचिन्तितमकादानीं
मतेतत्प्रतीतिसमप्रमाणमन्यमानस्य तत्र व्यपत्तिविधये किं प्रमाणमिति
वचनं न प्रमाणकारणत्वं । अथ यत्प्रमाणं न तत्र मते तत्र तु मते प्रमेयेति
तत्कारणं प्रमाणं प्रकृतमिति वृत्ते तदप्युपपद्यते तत्राद्येते यत् ज्ञान-
मत्प्रयत्ने तत्कारणं न नः प्रमाणमर्थं वक्तव्यमिति यत् नमः श्रियतात् ।
यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपगते तावता विचारवशोपमा सामान्य
कारणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वक्तव्यं । अत्रिमत्यापि पावते एति किञ्चि-
दाध्य धूमं प्रतीत्य ततोऽधिमनुमिनोति तावता किं वाप्यधिध्य धूम-
ज्ञानं तत्कारणं प्रमाणमैक्यमिति । अस्तु सा प्रमाणार्थं यथा तथा
श्रुतिरुच्यते प्रमाणमिति न नः अद्यते स्तुत्यकमेवमिति नः अत्र न ह
नानामिति किदनेत्यादि श्रुतिप्रमाणस्य सिद्धार्थानागच्छेत्तद्विशेषाभि-
सन्धेः प्रमाणार्थमिति सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्
तदापि पदमन्यमप्युपगते तदा प्रतीत्यनमर्थमवधिजनमाद्यैव ता-
त्पर्यमन्यमर्थमवगतं । धियः सन्तः प्रमाणस्य अर्थमैकाग्र्यमवगाहः ।
ननु नान्येभ्यः प्रमाणार्थं प्रमाणं सति प्रत्यक्षादिमात्रं न त-
त्त्वान्तरे न विचिन्तयन्त्ये कल्पयन् । मेवम् । यद्वैतमभ्युपगते प्रत्य-
क्षादिमात्रमेतदसमीये विधये घटमटादिवदि नियतं व्यवस्थितं
ननु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविपत्तमात्रमवलम्ब्य किमेतदपि वाच्यमा-

भावयेत् समुत्तिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पन्नज्ञानेन सार्वज्ञं
 तदा तत्र अद्वैतम् यदि ज्ञानमि मन वेतसि किं ज्ञत्तवइति ।
 यदि न प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रमित्येवं तदा अद्वैतयादयन्मापि
 प्रवर्तमाना नान्यत्र विस्तरेण बोधितुं शक्नोते खविषयज्ञाने प्रमथा
 विपर्ययदिपप्रथमयाधनात् धन्यथातिप्रसङ्गात् । माभूदपीवा-
 सीत्यपश्चाच्चक्षनविधिवत् सर्वभूतादिंसायुतेरर्थः यदा तत्र तदा
 बाधिकाया धिये बाध्याया प्याहैतमोषने सुतिनिराबाधा सती
 तयोरेकं बोधयसीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मनिमेव बाधेन घटेन
 प्रदेन तद्वदेन च खविषयेण सह तस्याप्यत्र भिन्नः अत्र्या सर्वस्या-
 दैतं गोपयत्यत्र कथं तमिदे प्रामाण्यमासादयितुं तथा बाध्यमान
 त्वत् नष्टि तस्याधिवः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदापि
 विषयः घटपटो भिन्नावित्वेवमाकारादि सा जायते नत्वहं घटात्
 पटाश्च भिन्ना मत्तो वा तौ भिन्नाविति । ॥ सप्रकाशतापि स्वभावे
 साक्षिणी ननु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्तत्तत्सम्यग् भेदेऽपि
 अन्वया तत्तदपि प्रकाशकुत्तौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैतएव पर्यव-
 स्थितिः । नथ तथा धिया स्वस्य खविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूप
 साक्ष्ये भेदः । प्रकाशितस्य स्यादिति वाच्यं पुरोवर्ति रजतमिति
 भ्राता पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहायतेः
 सर्वविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियेऽपि तथा स्यादिति सैव
 धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात् ।
 सात्मवदात्मार्थमपि सन्निकर्षानपेक्षा सैति यन्न यद्वैतस्युत्तिलेप्रमा-
 त्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः अत्र घटपटात्मतया व्यव-
 स्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वभावेन भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति
 बाधिकायां बहौ तद्वदयोर्भेदप्रमात्राभावावगमादात्या श्रुतिस्तत्र
 तत्राश्रितिर्ननु । अस्मिन्निवृत्त-प्रामाण्यवत्त्वम्यतत्तदर्थकान्य-
 थानुपपत्तिसहायस्यदनेना तदारप्यभेदं बोधयसी न प्रतिष्ठां

प्रकीर्ति न कचिदपि तत्तत्प्रकारा मती सञ्जादितप्रनामिकेभिः ।
 भेदप्रामाण्यशङ्काप्रत्या । परिच्छेदसमर्थमेव तच्च द्वैतश्रुत्या सन्निह्य-
 मावस्य प्रमात्वमेवास्ति । भेदधीमावस्य च विधन्नादिज्ञानवदवस्था-
 भुवन्नेः शक्तमित्युपपाद्य यदेवकारमप्युपादये श्रुतिरेकमेवेदमिति
 कथा तद्विधानात्कमेव चाप्युपादयेति भेदाभेदभाष्यप्रवृत्तमर्थं घट
 पटादिभेदस्याहि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्विरम्य प्राप्ता-
 भावात् कथमित्यमिति चेन्न श्रुतितोऽप्येव जातायाः सत्यविषया
 या अद्वैतघटोऽसङ्गद्वयत्वं विधे विचारसोपानपेक्ष्यशानादोहत्वा
 नानास्मिन्नेषु तस्यामाख्यविषयाः प्रमेयं परिगणितिसन्तीत्युच्यमा-
 न्तात् । ननु यदि नाम प्रत्यक्षस्तथा तथा घटपटभेदोऽसिद्धिः
 आत्मना स घटपटयोर्भेदो न भाव्यरीक्रियते यावन्नेव यथं तस्याः
 खविषयेन सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीळे बुद्ध्यान्तरेण
 तथा सार्धं घटपटयोरपि भेदमुक्त्वा तच्च द्वैतस्यैवाभावे । मैवं
 तर्हि तस्या अपि विषयभावात्तः प्रसिद्धव्य येषां यस्या बुद्ध्या घट
 पटभेदोऽर्थं तावता च भेदो विषयीक्रियते तस्याः खविषयेन साहा
 भेदोऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवच्छेद्य नव्यपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह
 द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विद्याम्यति ।
 एवमस्ति यत्रैव तस्या बाधबुद्धिपरस्परविरुद्धो विषयः तत्रैव
 दोषोऽस्य यदा तस्यैव तस्या बाधबुद्धिपरस्परविरुद्धो विषयः तत्रैव
 श्रुतिः सत्यं तच्च द्वैतविषयिप्रवाहमस्येव व्यापयन्ती न केनापि प्रमा-
 नेन कचिदपि बाधितं प्रमा तस्मात् न नृणां बाधवत्तया तदा बाध-
 बुद्धिपरम्परा निवृत्तावस्था साध्या यार्थायाधै चिञ्जीते । नच
 यत्र तस्य प्रतिप्रभुर्बुद्धिश्चावच्छास्ति तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे
 प्रमाणं स्यात् तयापि पुरुषः कश्चिन्निवृत्तया प्रमीयते सत्यत्र प्रमाणं
 तया बाधो नहि तदपि पुरुषः कश्चिन्निवृत्तया प्रमीयते सत्यत्र नि-
 वृत्त्येन तन्निवर्तनं कथं प्यनवस्थानमिति । अथ प्रमेयं यदा त्रिधनूरं

बुद्धिपरम्यस्या सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुतिः कदा तत्तत्प्रायाद् यामि
 बुद्धिः शेषं भवता नानुक्तवसान्यते तन्नामि तद्वाधामन्यते यत्र सा बाध्यते
 तत्तत्तन्वाधकादभिमगबुद्धेरेपीति । मैवम् । किञ्चियतोषु बुद्धिषु
 काप्यन्यापककोटिमवमन्य आतिप्रकृत्यैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं
 कृत्यादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्बु । बुद्धप्रान्तरदृष्ट्यामिसवाधया पक्ष
 धर्मो हेतुमक्षिप्तकता बुद्धशान्तिमबुद्धिविषयता । नाद्या । व्याप्तिर्बुद्धि
 यदि विश्लेषेयि सातन्त्र्येण बाधायिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि
 स्यादिति गतमनुशासययता । अथैयमनुमितिमभ्युपैक्षितदा सा ना-
 कात्मसमि पक्षीकृत्य प्रवर्त्तयति तत्रैव दत्तयदा सर्वामद्वैतश्रुतिपर-
 म्यस्यासम्भवतद्व्युक्तमावर्त्तते । अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स
 विषयेभ्योभिन्ना बुद्धित्वात् छद्मप्रदबुद्धिर्वादिति सामान्याकारेणात्मान-
 समि धर्मीयत्वात्ततोपि सविषयभेदं साधयिष्यन्नुमेति मन्थते ।
 मैवम् । स्वमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमाशमप्य
 ननकाशयति । विषयिस्त्रिविधयोर्मिथोभेदेऽपि साध्यं अस्तु हेत्वनु-
 योजः परबुद्धीकृद्विषयान् प्रति निरावाधा सती श्रुतिरेवास्याबुद्धे
 विषयादपरासमस्याय परासभेदोभाषय यावन्ती सर्ववैदितस्य सार्थं
 वस्यतीति । नच शक्यमतमातु सर्वस्यानुद्धे विषयात् सर्व्या बुद्धि-
 भिन्नैति मानदन्तबुद्धि विषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नैति गद्यात्मस्यतिरि-
 क्तादित्युक्तोऽपि निष्कारः स्यात् अद्वैतश्रुतिना सर्वभेदमिच्छतः कृत्वि-
 दपि तद्विषया विषयैकाग्रसिद्धिरिति एतेन सर्वं भिन्नमिति पाक्षेन
 बिना बाधं सतःप्रमाणेन सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिरित्याप्यनवकाशं
 प्रकटयन्तान् गन्तव्यम् । अस्मात् कस्मादपि भेदे मिश्रातः सत्यभेदोप-
 गमेन सिद्धसाधनात् सर्वस्वादिति स्वस्मादध्यापकोः । सत्यतिरिक्ता-
 दिति भावैतवादिन्ययमन्वेदकं तदेवं “हेताद्यभावसाम्ये सर्वं पक्ष
 तत्रो स्थितं । किञ्चित् स्वयता दत्ता सैव दारद्वयमुक्ते ।” अतएव च
 “आद्यधीवेशभेदेऽप्याप्यन्याप्यपपन्नता । स्वानाधेयैर्वादाने बाधते

नात्तत्रावृत्तिः । मय संस्कारादुद्भूतान्यवस्थतिरेकान्यवस्थतिरेकोऽ-
 दयप्रतिपत्तुत्पत्तिप्रतिपत्त्यः प्रत्यक्षः अतः सत्त्वमासत्त्वमपि ध्यानमर्थे
 ब्रह्मः कहेति हि । अवाधान् प्रमाणम् स्वतःप्रामाण्यानिश्चयम् ।
 असंसर्गादाहस्यापि मता असत्यवाचिते । अत्यन्तासदसंसर्गादाहं
 संसर्गसमकम् । अमेधित्या हि तर्क्य दुर्गाधैवादवृत्तिः । अना-
 रोपितमूखत्वाद्वाहं युरतादृष्टम् । अद्वैतेनाप्यनैमित्तिकमूलं येन न
 कुर्येत तन्नामैमित्तिकसाध्यायं वैपरीत्याकुर्वीत तत् । ननु तदभे-
 दोदाह्रियते तथा भेदरतोऽस्या भेदोदधीतइति ततोऽस्याद्वैताद्या-
 रभेदोपपन्नेन तद्वादा सर्वाभेदे धर्मवसातव्यमिति । ततस्तत्तत्तस्य
 भेदकदेव गच्छत मया तस्मादुदाह्रियमाज्जतायामनुदाह्रियमाज्जता-
 यात काश्चिदेतत् प्रत्यक्षमात्रमस्तीति । मेवम् । अतिमवृत्तैत
 या तिस्रस्तद्विदितोभेदो न तथा प्रमित इति मत्वापमाने यदादौध
 स्ततोभेदकथा प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेय तत्त्वान्मन्तिमनुदेर-
 नुपस्थिते । यदि च केनचिहेतुना वा कथमचित्तुपपत्त्या वा तथा
 स्यात्तदानीमर्चतयादिभं प्रति हेतुः साध्याद्विशिष्टतयानुपपत्तेः येन
 विना सा तद्विशिष्टतया न ततः कथमाभासात्प्रभेदयः स्यात् । नच
 वाचं सत्यं तथा स भेदो ज्ञेयइति नास्ति पाक्षिकेपि भां प्रत्यक्षिद्वया-
 दिति । यतोऽस्य तद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थ-
 त्वात् भौतमवगच्छावितिहमात्रं अवगमप्रतिभासो न मुच्यते । तच्च
 सर्वं मया प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यतइति वाचं
 तद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषं परं प्रति विजिगीषव्याप-
 यमं हि तत्तार्थं तत्किञ्चास्मात्पादनयादेव सत्तस्य तदर्थमस्तिमुत्पा-
 दनपर्यावसायितयोपपत्तम् । अथाद्वैतप्रतिपत्तिं प्रति तथा कर्तुं प्रकृतं
 तं प्रत्यक्षावितिहेतुत्वम् । नच वाचं मया वचनात् सम्यग्हेतुवाचि-
 कुत्वा तच्च तच्च सन्दिग्धवाचितभावाया नाभेदप्रतिपादनं ते घटतइति
 यस्मादेतं मन्वमानेन भेदसिद्ध्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोष

प्रतिसन्नाधिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् “एकं
 वक्षस्वस्वमादाय नान्यं गमयत्व” इति चेत् । आर्त्ते न धीरवीरस्य भङ्गः
 सङ्गरक्षन्तिषु ॥ अपि च प्रतीयते तत्रादिदं सामान्यतोयग्राम
 किञ्चिद्विशेषमा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिदा विवक्षुस्तिथादि तत्र
 प्रत्या उद्दिष्टविशेषा विप्रक्षादिविशेषा वा यो विशेषो विनिर्गमनं किञ्चैव
 न प्रतीयते ततोऽस्ति न वक्ष्यति भेदे । न भवता ॥ अथ यमः परेण
 तद्विन्तकारिणि सम्भवतः स्वकास्त्वस्य भेदाभावात् तत्तत्तत्र तत्र
 पदा अथमेवैतदुतिविश्वानेव तत्रैव वक्ष्यन्तीत्यथा मेवमाशङ्क्यतात् ।
 तस्मात् “मेव सामान्येनाज्ञातं नैव ज्ञाते विशेषतः । पदयोश्चत्वेन
 कर्तुं शक्यः स्यादद्वयमुते ॥” ननु भेदमनङ्गीकुर्वता भवतः कथं
 तत्तत्पदपदार्थवैविध्यं व्यवहारो न व्याहृत्येत कथं व्याहृत्येति प्रति
 वक्ष्यते हि तत् । किञ्च योऽयं त्वया व्याघात व्यापदनीयः सोऽपि
 कस्माच्चिदापादकात् । तत्रापाद्यापादकमभिद्यमानसामर्थ्ये प्रभवे
 दिति । तस्मात् “तत्रावसवस्यस्यापि वदत्यद्वैतवादिनि । अस्मिन्
 भेदाव्याघातः पदेदापादकात् कृतः ।

इदमपि विचारमर्हति यद्वैतश्रुतीर्णा बाधकमुपन्यास्यते प्रत्य-
 खादि घटपटप्रभृतिभेदादि तदपि कीदृशं प्रत्यवस्थानु ।
 तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किमन्योन्या
 भातः किं वेधस्मृत्स्वरूपभेदो वा । यदि तद्वत्स्वरूपभेदः स ताम घट
 पटयो हि स्वरूपं यत्परस्परस्पर्शद्वेद सत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भ-
 वति भेदेऽहि भवन कस्मादपि भवति । अन्यथा स्वरूपं भेदइति पारि-
 भाजिकं नास्ति स्यात् । यदा य घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः
 स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटेऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घट
 पटयोरैकात्म्यमेव भेदस्याहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीत
 मप्युच्यते । ननु यथेयं प्रतीतिरभेदेऽस्ति त्वया व्याख्यायते तथा भेदो-
 क्तेति दीयतामस्यां दृष्टिभेदेहि घटइत्येव पटइत्येव वा त्रुद्धिः स्यात्

ननु घटाद्विभ्रं पट इति चेत् स्यादप्येष पर्यवयोगः यद्यविरामान्
 भावभेदं पारमार्थिकसंभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्
 "अभेदेनाह्वितन्ता धीर्न भेदेऽह्वितान्नमा । तथाप्यतो प्रमा सा
 स्यात्त्रान्ये स्वापेक्षैव शतात् ॥" अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं
 घट इति बहुदेन प्रतियोगिनान्तेनैव निरूप्यते तदपि निरूपयते
 निरूपितयोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् निजं प्रतिगोपितमित
 एव तस्मिन् प्रमाणाप्रसङ्गः । का चेन्न वाच्येति यत्प्रत्यासात्काङ्क्षं
 पटस्य तन्मतेनैव निरूप्यमाणं ततोभेदेभ्योति । यच्चि यन्
 स्वरूपेणैव शीतं तयोत्तेन निरूप्यमाणं तत् शीतं भवतीति यदपि शीतं
 प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तथापि
 पट इति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्मः कश्चित्
 यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवाप्यो घटस्य स्वरूपं
 भवदात्मनो न घटस्य प्रतिपत्तीति त्वयं न हितमेव पर्यवस्यति तथापि
 यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यासा पटं भवतीति न घटापेक्षितमन्यदेव
 तदप्यन्यपदम् कश्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्
 पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविरूपेण दोषश्च । नापि द्वितीयः
 ऐसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति
 तेन सच घटस्यादिसं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नं कदा
 घटोपि पटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् तच्चि पटेन प्रतियोगिना
 निरूप्यमाणत्वे घटस्यास्या प्रतिपत्तीति परव्यवसायित्वमात्रावयव
 स्यात् । तच्च कदाचिदप्रमाणस्य विषयो घटः स्वरूपः पटस्तत्पटास्वरूप
 सत्यं घट इति । तच्च धर्मस्य तस्य धर्मिणः समसम्बन्धेति-
 प्रसङ्गः । सम्बन्धान्तरेणैवस्यो प्रथमसन्तते वा तस्य सम्भावसम्-
 बन्धयोगे सम्बन्धान्तरस्यापि तत्त्वभावप्रत्येकाभेदस्य पर्यवसानं स्या-
 दिति एवमन्यत्रापि धर्मविकल्प इति तस्मात्तत्त्वभेदे प्रमाणीभवत्
 प्रत्यक्षमद्वैतस्य प्रमाणाभवति ननु घटादिकमेव यद्वान्नाभयेन

नीयते तदा घटादिकनिश्चये प्रतीयते यदा पुनः घटादिना निश्च-
यते तदा ततोभेदइति प्रतीयते । नैवम् । घटादिकनिश्चयेनूनूप्रतीते
आवहेरप्रतीतिर्विशेषाया सा न न घटादिभाषेण विषयेनान्धाकारा
भवितुं मर्हति तेन घटादिकमधिकं सदा प्रकाशत इति विशेषः
स्यात् घटपटविषयप्रतीतिरिति नैव शक्यम् । नहि घटः पटश्चेति
घटात्पटोमिन्न इति प्रतीत्येवार्थत्वं कश्चित्कल्पेति तत्त्वस्य हेतोः
पक्षस्याः प्रथमत्वात् नैकनिर्णयनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकथं
निरासात् नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतदे कश्चिद्व्याप्य इति प्रतीति
तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । नच सत्यप्रतीतिर्य
प्रतीतिः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतिर्योऽर्थस्तस्मा-
दवमिति क्त्वा कार्यभूतायाः प्रतीतिरर्थः प्रतीयते साभूतिर्विशेषा-
र्थदेव सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः सा न सादृशादेरेव स्वार्थमात्रादिः
स्यात् तस्मात्घटाद्यदिदृष्ट्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभूत
घटादिसङ्गतितः स्फुटं सर्वलोकसार्वभौमः प्रतीयमानो नैकप्रतीतिरन्य
प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति । अतएवा-
न्योन्याभासभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतस्य निवाधकमित्यपि निर-
स्यम् अन्यान्याभासोपि हि अन्तर्भेदवद्वयं स्वमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्त
युक्तिभिः । किञ्च घटपटयोस्तत्त्वयोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य
प्रतियोगि मन्वत्यं सद्यदि सर्वथा नैव्यते तदा तद्विशिष्टं सादृश्यव्यक्तिता
वान्त्योन्याभासोपि न प्रमात्रेण प्रत्येतुं शक्यः । नहि अज्ञविधानवि-
शिशुदुष्प्रवृत्तिर्यथा कश्चित्तामाश्रितो भवितुं मर्हति तत्त्वस्य हेतोः
तस्मिन्निश्चितरूपेऽर्थे तादृशि चोपपन्नव्यवस्थितसामान्यमपि प्रमात्रं
विविचमानं विशेषज्ञमपि तदीयं तदुपपन्नव्यवस्थेयं वा नानुसिद्ध-
यितुं प्रभवति तस्मिन्वास्तवमसत्येवाशङ्कने न सङ्गात्तादात्म्य-
समर्थनम् । नच तादात्म्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽभावमप्यो
ऽप्युपपन्नमानं सकोपटप्रतियोगिकः पटमाश्रितकामरेभास्यता-

सत्यतिवोगितादोषमसिद्धीति । तथा सति संसर्गाभावाद्भो-
न्याभावस्य बोधिशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य घटसंसर्गवति
घटसंसर्गाभावं घटे समर्थमस्य तथा घटाभावं घटाभावकत्वमि-
त्याभ्याभावं घटस्य स्वीकरित्यसि तन्मात्रांशालम्बं संसर्गवति प्रतिशेषमि-
कोटावन्तर्भावाभ्याभ्याभ्याभाव संसर्गाभावाद्येवैककथमुपेयं तथा सति
वाक्यान्तावत्प्रतिवोगिता दुर्वासा । नच वाक्यं घटे पटत्वं नास्ति
घटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपक्षवतिद्वैतान्योन्याभावव्यवस्था
मन्तव्येति दत्तकथा सति घटवे पटत्वे च न नास्तितादृशोऽप्यर्थोऽभ्युप-
गम्यते योऽन्योन्यास्मिन्निषेधो योऽयमिति तयोस्तादात्म्यमपत्तौ सत्यां
घटे पटत्वं घटे च पटत्वं निषेधत्वमात्रं घटत्वपटत्वान्यद्वयमप्या-
वेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभेदस्य आसम्भवेन किं प्रतिशेषमि-
क्यावच्छेदं विधाय घटपटान्योन्याभावादि प्रसक्तमयमत्रसरेरिति व्यत-
स्य न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्यवच्छेदसत्त्वात्कमुपपद्यते वैधर्म्यं
हि घटपटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्यं विन्यास्यनव-
स्त्ययोरेकमननुभवस्य कथं प्रत्युपपत्तीयः ॥ वैधर्म्यं च वैधर्म्यं
भौतिके वैधर्म्योरेकपक्षे कथमत्रात्रात्रमेवत्येन तयोः पर्यवसानं
न्यत । किञ्च येन वैधर्म्यमेवेति किं घटादितोभिन्ने प्रमिर्नि-
निविष्टेन किमभिन्ने परस्परविग्रहयोरनयोः एवभूतस्य प्रकारस्या-
सम्भवात् । आद्ये वेन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्यं तावद्योर्जात्यर्थं तत्रापि
पर्यानुयोग इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । समाननास्त्वं भेद इति
चेन्न क्रमेण तेषामभ्युपगम्यन्ते तावद्विमतं प्रवृत्तिरित्यन्यासात्प्रतिषेधः ।
अथ जायमानं वक्तुं युगपदेव ते भेदाः पदिरभन्ते तदा किमिदं
विशेषिते किमिदं दत्तवितिरिति निगमनप्रतिषेधः भावादन्योन्याकथं
तेषां कः समाधानुसीष्टे । अत्रमत्रमस्तीत्यर्थे च भेदेन एवम-
प्रथमस्तीकृतभेदोपयोगसिद्धेरयो आद्यं पक्षः कुप्यमानो विस्तरः

श्रीश्रुतवत् भेदप्रवाहः किमाश्रमेत । एकमेवविधे विषयेऽन्यथापि
 “आग्लोपविनिगमस्य प्रमाणापरमैर्भवेत् । अथवस्थितिमास्यातुरवि-
 किरसा विदोयतेति ।, यदि च कचिद् । स्वरूपमेवान्योऽर्थः साधर्त-
 मासं भेद इत्यर्थे तदा ययोः स्वरूपं तथैकत्वं तदोर्विस्वरूपताप्रतिः ।
 अथ न स्वरूपमात्रं मिथोवावर्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते तर्हि
 स्वरूपविशेषमात्रस्याहत्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकात्म्यप्रतिः ।
 अथवा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्योविशेषार्थः । अथ न स्वरूपं नास्ति
 किञ्चिदुत्तमनिष्ठमे मया किन्तु विशेषरूपास्तु स्थितिशेषे स्वरूप
 शब्देनानार्थः सन्निविष्ट इत्यभिधत्ते तर्हि उत्तममेव न्यायेन गोत्वादि
 सिद्धिगत्याशया । अथ अविच्छिन्निस्वरूपपदसमयप्रदोपपत्तिः । यदि
 च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति कचिद्
 सन्देहः स्यादिति । यदि चाभिन्ने भेदानिविशेषे तदा धर्मिका
 स्थितिः प्रतीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे
 नानेकमपि न व्यवतिष्ठते । एतेन न भेदावच्छिन्ने गम्यभेदावच्छिन्ने
 भेदानिविशेषे किमादासीन इत्यपि विरक्तम् । अतश्च भेदा नाम
 स्वरूपान्तेत्याभाववैधर्म्यागतसंशोधर्म्यान्तरं । अथ ह्यपरनामकमि-
 क्षपि एतादृशं तोपि हि सात्वये भिन्ने निविशेताभिने वेत्यादि
 यथोक्तोदाहरणानुसङ्गाद्ययव स्यात् । सास्येन च सह स्वस्मिन्भेद
 भयाद्यदि सयव भेदानिविशेषे तदासास्ययः अन्यस्वस्यसिद्धेव तस्मि-
 न्न्यन्य इत्यवस्था कचिदपि गत्या भेदभेदाभ्ययोर्भेदास्वीकारे च
 तदैवैवदिकानूक्षप्रत्यन्तमेकता चावेत् । “तद्वैतश्रुतेषावद्वाच्यः
 प्रत्यक्षतः श्रुतः । जानुमानादि तं श्रुत्वा तदापि धमते मते । अद्वैता
 जमनासीरे साधु साधु मयी परान् । सेवा सेवार्ज्यव्यर्थापत्तिपत्ति
 परम्परा ।, अतद्वैतश्रुतयोर्वर्गपरविभक्तितर्थादिभेदानुयोजीकार्थं
 प्रतिपादयन्तः क्षेत्रजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाधन्ताम् उप-
 जीवकक्षेत्रजीव्यादन्यत्वात् । मैवम् । न भेदस्य सम्बन्धेवास्यव

सम्बन्धप्रकाशः । किं नाम न पारमार्थिकं सत्यमविद्याविद्यमानत्वमु-
तर्ह्यसिद्धमस्य तदेव च कार्यकारणभविष्ययोगि एतेन भक्तमे-
त्येवकारणवच्छेदो नावित्येवमिति विवेचनेन मेव दानेति तानार्थेन
निश्चयेत्येतत् सङ्ग्रहः किं नोपपत्तमानेन व्याधत्तत्त्वमि प्रत्यादिष्टं
श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते न च पारमार्थि-
कमिति पारमार्थिकधिया प्रत्यक्षाया साभूत्तु हिरण्यवधिया परमार्थ-
श्रुतिमिति वाद्यः यत् तन्मिदमुच्यते बुद्धेरव्यवधारणीयतां दुष्प्र-
बोधेनानवबुद्धिनाथः तत्र ह्येवैव्यविद्याविद्यमानत्वाद्वाधोभूतः ।
ननु तत्रापि तद्व्यवस्था पारमार्थिकेव सङ्गतामवाधनाय । मेवम् ।
व्यवस्थाया ज्ञादिदृष्टान्तसमाप्तीयायाः श्रुत्याद्यान्तसङ्गमायाः
प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वस्य निष्प्रभात् तद्वैतैकविध्यव्यवस्थानङ्गी-
कारे सादृष्टत्वेन नामासादृकरूपत्वेः तत्तत्तत्त्वां श्लेषधर्मादिभेदा-
सङ्गाद्भेदेयतया जगद्वास्तव्यवस्थाप्रवेशसम्भवात् अद्वैते न द्वैता-
न्वयस्य बाधस्य बाधव्यवस्थानवकाशादपारमार्थिकत्वसम्भवापि दूरत-
एवापसरतीति । ननु किमद्वैतपरमार्थसाध्यमनेन समाहितभूतसि-
यत् उपजीव्यवाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयिषु न शक्नुतीति ब्रूमः ।
मेवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विनश्यते
नामविद्याविद्यमानेन तद्विद्याव्यवस्थितं भेदं एवैव्यवधारणीयतया न
परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यवाधः । यदि श्रुतिजन्या भवत्यद्वैतबुद्धिर-
विद्याविद्यमाना तस्यापि तद्विद्यव्यवस्थानपरमार्थसद्वैतं विद्यव्यवस्था-
धेन च तस्या बाधता स च नास्तीति तत्रात् “पारमार्थिकमद्वैतं
प्रतिष्ठा शरणं श्रुतिः । बाधनादुपजीव्यव विभेति न सनागमि ।”
श्रुतिरप्याह । द्वितीयादौ भयं भवतीति तद्व्याघातं ब्रह्मैवैदं सर्वं
मिति श्रुत्यर्थेन सदेवमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् निजानमानन्दं ब्रह्मेति
श्रुत्या च ज्ञातव्यतया अवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या
जनितं तद्विद्यानाद्वैतः कस्यैव निविद्यते । ननु कथं तस्य श्रुत्या

अन्वयमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य आरम्भाधिकी नृत्त्या
 ज्ञेयतापि स्यात् नृविद्याव्यवस्थिता तु तज्ज्ञेयता न आरम्भाधिकेन
 तदजन्तवेन विवक्ष्यते अतएव अतोदमेकं साध्यते यत्तत्र यद्येकता
 भेदाभावात् यदि ऐक्यसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य
 एकत्वनामा अन्विदभेदापरवर्थाया अर्थसदृशत्वं बोध्यते तथाहैत
 व्याघातकत्वात् सेकुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीडनमसहमानं
 ज्ञानयुक्तिधन्यत्वेन सहैव निवर्त्तताम् । यस्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य
 धर्मितया प्रमितं । तन्मात्रमवाधारध्वनिगतं परमार्थतोऽव्यवतिष्ठत्वान्
 नहि परमार्थशुक्तीरज्जतया प्रतीयते यदा तदा वाचात्तत्र द्रव्यत्वे
 व्यावर्त्तमाने नृत्तिव्यक्तिरपि तदपराधमश्विबर्त्तते सेयमद्वैतदृष्टिर्न तर्क
 मयत्वात् प्राज्ञैरप्यनेया यदाह श्रुतिः मैत्रा तर्कज्ञ सतिरप्यनेयेति ।
 तस्मात् “ सीधेना वाधना याव्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ । सोऽमुं विना
 मणिं याजितव्यमन्त्रो यदीच्छथ । ” सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य भावते महतोभयात् । तस्मात् “ ईश्वरानुग्रहा
 देवा गुंसाभैतवासना । महाभयस्तज्ज्ञाना विनाजां यदि भावते । ”
 तस्मात् “ ज्ञापत्ततो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकक्षितमर्धतया
 सुतीनाम् । । तत्तुप्रकाशपरमार्थविदेश भूत्या निष्पीडितादृष्टं नि-
 र्वहते विचारान् । ” तदिदमेताभिरात्मतत्तिद्वययुक्तिवत्त्वशेष-
 पत्राभिर्नृत्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविनाश धातुसोऽपि शब्द-
 घातु भवन् तदनुकामयैवोपनिषदर्थम्ब्रह्मयाव्यात्मं जिज्ञासमानः
 परमात्मतत्त्वं ज्ञानादृष्टिश्चादृष्टायेता । खण्डकाग्रसाक्षिर्न नाक्षिकर-
 सातिशयि सामान्यैव साक्षात्परिच्यते । यथायं परिहृतप्राप्तमात्म-
 तत्त्वाद्भवत्तदसि निमग्न दृश्यति विद्यायासमेव मानसं तथाहमक-
 यत्वं नैवध्वनितस्य परमपुत्रप्रकृतो समग्रत्वंदा दिक् ।

“ अमीरुसिद्वावपि खण्डनानामखण्डि शब्दासिध नैवमात्रा ।
 मन्वानि कक्षान्न वधाभिन्नायं सेदान्तिकोऽप्यध्वनि योजयध्वम् । ”

तदेतादृशीषु सर्वोत्तमि दर्शनस्थितिषु काममाकाङ्क्षिनाः स्वस्व-
कृतयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरमया विन्यस्तवत्यामनास्त्राय निर-
सनमशक्तं तासामवतारकार्यमयं प्राभादकप्रकारोपस्थातः । तथाहि
यदि दर्शनेषु शून्यवादा निर्बन्धनीयप्रत्ययेदानमयं तदा तावदभूवा
निराभाधीन सार्वभौमता । यदि तु प्रमाणादिसरवाभ्युपगन्तु प्र-
तावत्तन्म तदापि कक्षकस्वस्वतन्मुक्तीनां स्वस्वविशेषस्वस्वमे कक्ष-
स्वस्वतन्मुक्तीनां तद्विषयप्रमाणाविशेषस्वस्वमे प्रत्येकं तावत्तन्म नच
सौभादिकक्षकप्रमाणस्वस्वमेऽपसिद्धतामिति तादृश्याः शून्यादि वा
स्थायाः स्वस्वप्रमाणत्वात् । नच वाच्यं कक्षकविशेषमवस्तु स्वस्वसाधक
प्रमाणाविशेषसृजनादियास्याविशेषे तत्स्वस्वतन्म न कक्षकान्तरं प्रमाणा
नरं व्याख्यानतरं प्रसज्येत भवताऽपीति निरस्तकक्षकान्तराणां
स्वस्वतानां वस्तुत्वत्वात् तत्र च व्याख्यान स्वस्वनिर्वाहं प्रति पर्यनु-
योगानवकाशात् यत्र च सति वादिदर्शनमात्रित्यापि स्वस्वमप्रयोगे
निर्वाधस्व एकदेशिभक्त्यवस्थातुं शक्यत्वात् तेषां कक्षकानामिव वा
स्वस्वसिद्धिप्रसक्त्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्वित्यापि
पर्यनुयोगसावधारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्वन्नेन च
विचारनेसावधार्यमेतावुक्त्युपदर्शनीयाः सन्त्यथा वस्तु स्वस्थितिरसक्त्य
न्यदिति वादेऽपि प्रयोगे सम्भवद्येव स्वस्वतन्मुक्तीनाम् तद्विषयेन
कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितस्ता । तद्विषयेऽस्मात् कथंवा
अव्यवस्थेमापि किमिच्छेता कथा न कल्पयते अवोचाम च कल्पविचार
प्रसङ्गे विस्तरेण तदिति । अव्यवस्थेमापि वाभिधाने स्वस्वो व्याख्यान
वदेवस्थापि प्रमाणावधारिधाम भवता तदीयोद्भावनकारी कामवि
स्वस्वतन्मुक्तिमवधार्य बाधतीवहति अत्रेपि तावत्तन्मनवकाशाः स्वस्वतन्
मुक्तयः ।

तदीह्याः शून्यता । उच्यते । तथाहि कक्षकानीनामवस्तुत्व
व्यवस्थितिः कक्षकानिषामुपपन्नानि ज्ञानाधिकारकादिकक्षकनिरूपण

दारोऽयं चक्रकाद्यामपि तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्युक्तं तत्त्वव्याख्या-
 र्थस्य निर्वाहसमकाल्यान् तस्य भावोऽङ्गितत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तत्त्व-
 व्याख्यानं न चात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तत्त्वव्येन पराशर्यते अथानु-
 भूत्या स्ववीचीविभक्त्या चोक्तं तद्विषयः कार्यते स तत्त्वव्येन परा-
 शर्यते यत्तद्विषयविभक्त्यामेव प्रकरणपर्यायविश्रामात् तेन यस्या-
 र्थस्य योभावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते अथतद्विषयपर्यायविश्रामात् तानु-
 भूतिविषयवासम्भवादस्य तानुभूत्यवच्छेदात् भवितुमशक्यं तत्त्वव्येन
 प्रसङ्गेन च धर्मोपे विप्रतिष्ठेन प्रमाया अथभावात्प्राप्तात् अथोच्यते
 अथवाच्यं चित्तया दृष्ट्याभिधानमिदं व्यज्यते यतोऽयं तत्त्वव्येन
 स्वरूपमात्रवचनमिति एतदस्य युक्तं स्वरूपस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि
 स्वरूपव्यतिथिवासमुपेतोः स्वरूपव्यतिथिस्तैकस्यात्मनेन प्रतिविषय-
 व्याख्या अथवास्यापि प्राप्तात्प्राप्तात्, तावच्च तत्त्वमिति विपर्ययात्तादे-
 निर्दासः तथाहि सुप्तो यो रजतमिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपवृद्धिर्भव-
 त्येव नाङ्ग धर्मो वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभास-
 मानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायोऽङ्गितयोः सम्बन्धः स च
 स्वरूपमेव ॥ सत्यं समवायास्वरूपं सत्यं तु शक्तियुक्तो रजतत्वस्य
 शास्तीति चेत् । नैवम् । तत्र नास्तित्वेऽपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः
 नहि तद्विदेव देवदेवो शास्तीति स्वरूपं न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते
 किन्तु यदेवकायसम्बन्धिः यत्स्वरूपं प्रतीयते तस्य तदेवकालसम्बन्धि-
 स्वरूपं तत्त्वमुच्यते इति चेत् । नैवम् । देवकालसम्बन्धोऽपि प्रमाया
 व्यग्रमात्रात्प्राप्तात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वव्येनार्थमिति चेन्न तत्त्वपर्यवसाने
 कार्यत्वे अथवा व्यापकत्वात्प्रतेः । अथेव नूतने यद्यथाभूतं प्रतीयते
 तथापि परमार्थतोऽवशिष्टं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं
 प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिममवस्यप्राय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदा
 योऽयं तत्त्वं स देवेति भाविपाकजराजः कृष्ण प्रामदशायामपि रक्त-
 पिप्पिता रक्ततयोपलभ्यमान स्वरूपं स्यादिति तद्वृद्धेः प्रमात्वात्प्रातः ।

यदा तदेति विशेषप्रतीयेन च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्यापातः ।
नहि कालवैशिष्ट्येन कालांतरसम्भूतः सम्भवी । अथोपाध्यव-
च्छिन्नः साधनोपाध्यवच्छिन्नसम्भूत इति चेत् तर्हि दण्डप्रतिदेव-
दत्तः कण्डभिन्नः स्वतरोच्यतेव उपाधिभेदेऽप्राप्तयेत्येव कालानिर्गते
प्रैवमिति चेत् तुल्यम् । अतः कालज्ञं तदवमित्यपि निरस्तम् ।
सर्वस्य तद्यपि प्रमित्यभावेनात्मज्येन च प्रतिक्षणविशिष्टविधा-
व्यक्तकारित्वपरिमदुपवादत्वात् कार्यकारणित्वसम्पत्तयस्तथा-
स्तीकारित्वेन तदव्यक्तप्रवेगविच्छिन्नतादिदोषदासेन चेति । किञ्च
मनुभूतित्वं याम् ज्ञानत्वावाक्यजातिभेदे वा कृतित्वमिति ज्ञानत्वं
नाम जातिरेकाव्युपगम्येति कृतः कृतमनुभवीति प्रत्यक्षानुमानसं-
वित्ति चेत् माघममोघनिश्चायसंनि सितसितसहितस्यैव रक्षादिनाः
सत्यपि शब्दवत्त्वाविवक्षणीयमगमसम्पत्तयामये सुखमनुभवामीति प्र-
तीत्यनुवदात् प्रत्युत ज्ञातिसम्भूतवेदनासम्पेदनादेवापदस्त्रियच्च तन्म-
ञ्जानस्यान्तिककामुक्तस्य शब्दाधेने सत्यपि भाविनरक्तमजानुभव-
नीयवातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्यक्तो प्रत्युतानन्दमानन्द-
सन्निधत्तु साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्देऽपदर्शितव्याप्तिज
मनुमानं तन्नुभवं एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं यानुभवामीति तयोः
प्रत्ययः स्यात् । अथ मनसि साक्षात्कारमनुभवमनुसृत्य तयोर्निव-
मधिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विसर्गकस्य स्थापत्येव
ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि चाभिज्ञानप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्स्व-
निवन्धनाविति तत्तदनुभवत्वजातिव्यवहारयोः मध्येऽजमप्रमाये इत्य-
नुभूत्यर्थभेदाच्च तज्ज्ञाननुरूपो देवः । अथ कृतित्वाकृतेन रूपेण
च प्रत्यक्षादिद्वयमनुभवद्वयगतवगमः स साक्षात्कारित्वानुपपन्नः ।
ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिणां विशेषमाधारणमनुभूतित्वमनु-
देष्टव्यमित्युक्तं तदपि न युक्तं यदाप्येवमवस्थाकृतेन रूपेण य-
त्कृतित्वेवमवस्थाकृतं कथमवधारो वा तदस्यैव रूपं निमित्तं ननु

जातिः काचित्तरुदरोधात्प्रयुज्यते । तथा सख्यस्यैवार्थभेदो घटा-
दिभ्यो व्याहृतेन रूपेण विभक्त्यादिव साम्यावगमादुच्यता जातिः
कल्पया प्रसक्त्यते इतोपि नाकुभूतिर्नाना स्मृतिव्यावृत्त्या जातिः ।
तथाहि संख्यायामिति तावत्प्रसक्तिर्भाष्ये जायते सा किं स्मृत्यनुभवस्य
आनन्दस्य सख्यमेव वा विद्वज्जनस्य स्मृतिरिति चानुभवः उक्तस्मृतिरेव ।
आद्यो यानुभव एव आद्यो ययव प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादि-
दन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृताद्यन्तर्भाष्यितुमाशङ्क्यः अत्रानुभूत-
समवेतं संवत्सराद्युपयोगात् । अतएव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्त-
र्भावयितुमर्थाः शक्याः प्रत्यभिज्ञानकालोऽनुभवेन प्रागवस्थायां अस्म-
त्वेदनात् । सम्भेदेनानुभवस्येति श्रेयमस्तेऽन्तर्भावः स्यात् । सन्नामे-
दृशविषये अत्रापि न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिज्ञानः किंऽनुभूत-
स्वीकारस्तथागमस्यैविशिष्टानामप्यनुभवविषयस्यैवैतदिति निति चरम-
प्रत्यक्षेण । अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नइत्युपजयोऽनेकांशज्ञान-
प्रागवस्थाविशिष्टइत्युपजि स्मृतित्वमभिन्नइत्युपजि यानुभवत्वमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नस्याय-
मिति स्मृत्यनुभूतिरामावेदितमभवति । प्रागवस्थाविशिष्टास्त्वयवस्था-
भेदः केवापि न प्रकाशित इति वदन् प्रागवस्थाविशिष्टः सख्यायामिति
प्रत्यभिज्ञायाः प्रसीदं न स्यात् । अथानुभवेन बोधसाधकभूयमान-
धर्माग्रभयतयाऽभेदोपेक्षितः स कोऽन्तदमनासम्भ्रमः न पर्यवश्य-
तीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदोभवति । स च स्मृत्युपयोगीतमेव
सन्निधानात्कोऽप्यकारं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमाश्रित इत्याभेदस्य प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति । तदेतदुत्तर्येत । कोऽप्यन्तदमासम्भ्रम-
इति किं कोऽप्यन्तदमाश्रितोभवति उक्तं कोऽप्यन्तदमाश्रिततया चाज्ञतवति ।
आद्यं च भेदस्यैवार्थो प्रागवस्थाविशिष्टधर्मप्रागवस्थाव्यवस्था पूर्वं
प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु वदेव कोऽप्य-
न्तदमाश्रिततया इदन्ताविशिष्टधर्मोऽभेदस्य चार्थः तत् कृतं नामान्तर-

वितुं शक्यं नान्यनुभवाच्च इत्युक्तत्वं दोषः किञ्च यदा प्रत्यभि-
 ज्ञानं स इत्यर्थे स्मृतिरत्यभितोषे आनुभव इति च ज्ञानमक्षेप्यते तदा
 धर्मिणमापायापि स्मृत्यनुभवसङ्गो दुर्लभः तथाहि संस्कारेण
 तत्ताभावं विषमोयते सत्ताविशिष्टो वा धर्मी । आये स इति प्रत्य-
 भिज्ञायाः परोक्षं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीत-
 त्वात् । नापि द्वितीयाः तथा सत्तावन्वित्यनुभवाच्च धर्मिप्रकाशावक्तव्य
 यत् सत्तायाः इदन्ताभावाप्रकाशोऽवमिति तच्छरीरे न स्यात् । यच्च
 संस्कारस्य अस्मिन्नायं च धर्मिप्रतीतिहेतोः अवश्योपनिपाते किं वि-
 शेषाग्ने भिन्नाभ्यां जायाम्यासुवमयम् उत कारकत्वसम्भेदादभेद
 भावा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तितानुप्रमाराद्याघाता
 भेदपक्षोक्तदृष्टवापासम् । द्वितीये अस्मिन् प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिव-
 मप्यनुभवसन्वीकृत्यनुभूतिस्मरणसङ्गोऽदिति विषयव्यवस्थयापि नियमा
 भवाः । अथास्तं साध्यादवयोपाधिभेदाद्युक्त्यानुपाध्यतदास्त
 भविष्यति तदाया संस्कारजन्यमादाय स्मृतिव्यवस्थितिरिन्द्रियसञ्चि-
 कर्षजसमादाय आनुभवव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारादुक्त ।
 य प्रमात्रसामान्यनङ्गीकारे प्रमात्रपक्षायां विषयव्यवस्थित्येवोपगमे
 नोप धर्मापन्यासेऽपि स्मृतिवानुभूतिव्योदकमित्येव धर्मिप्रकार्ये
 निवेद्यतामन्वाप्रमात्रयोरेकविषयतेष । किञ्च ज्ञानविकल्पानाम
 धातव्यभावाभावसम्भेदात् स्मृत्यानुभूतिव्योदकयोरेपि प्रत्यभिज्ञायां
 सत्ता प्रतिभावेनैव विषयनिष्पन्नकवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतिव्योद-
 रणायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । अथाह स संस्कारजन्यमेव स्मृतिव्यं
 सदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने सत्ये विरोधमामल्लस्योपाधि-
 यमन्वस्यत इति नान्यथा चेतराः निवृत्तेः । अथान्यत्र स्मृतिव्यज्ञान
 सङ्गोपनृपतिः तथाहि संस्कारजन्य संस्कारादनन्तरं निश्चयेन
 माये नियतत्वस्य ज्ञानाव्यक्तिप्रत्येकं रूपं संसाहकमन्वादीकृत्या

सम्भवीति स्तुतिविशेषेन संस्कारजन्यं न कृत्यं तथाच संस्कारजन्यत्वं
 लिखिते स्तुतिव्युत्पत्तिः स्तुतिव्युत्पत्तिः च संस्कारजन्यमित्यन्या-
 मयः तस्मात् स्तुत्यनुभवसंज्ञायां दुर्लभत्वं । अपि च स्तुत्यनुभवो
 यो कारकसामर्थ्ये । ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्यं न वा । न चेत्तत्त्वमन्तव्येति
 स्तुतिव्युत्पत्तिः प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथास्तिऽतिप्रसङ्गात् ।
 स्तुत्यनुभूत्योऽप्ययं सङ्गः प्रथमेऽप्ययमेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं
 स्वतन्त्रायां समर्थत्वात् सामर्थ्यभेदस्य कार्यभेदे हेतुत्वेनावधारित-
 त्वात् । अथ यत्र ते प्रथमकाले तत्र प्रथमेव कार्योत्पत्तिः प्रत्यभिज्ञायाम्
 तस्यैव गण्यतात्वेन सम्भूयजन्यत्वादन्वितकार्योत्पत्तिः । यद्यपि
 पटप्रकाशसामर्थ्येनैव दृश्यते तथापि तद्विच्छिन्नसंभावनादवयो-
 दीहण्यसु प्रपद्यते नहि एकस्य यादृक्यदार्थस्य स्वभावस्यादृग्दृग्द्वय-
 सर्वस्य भवति जगद्भेदनिर्गमप्रसङ्गादिति । नैतदस्ति यत्र हि
 निमित्तत्वं तयोक्तं किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा ।
 न चेत् परस्परमेतत्तत्त्वोन्निवेशोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रतिमिष्यः
 सहकारिभावविशेषोऽप्युक्तत्वात् तत्त्वविशेषात् प्रथमेव कार्यो
 प्रसज्यते । अथ परस्परसहकारित्वं तयोर्विद्यते तदानुभवांशेऽपि
 संस्कारस्य आधारः कारकाप्यस्त्येति नियामकत्वाभिमतयोक्त-
 यांशे साधारणत्वात् अतुल्योऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि सारवति वक्ष्ये-
 यितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्तु तिस्रस्तुतिरेति । नाप्यनुभवहेतिपक्षः
 तथा सति सत्त्ववच्छिन्नस्याभेदः प्रयत्नायां न संस्कारेऽनन्विशतन्निर्गम-
 केति तद्विशेषाभावात् नच संस्कारद्वारा पत्यासत्त्या सत्त्ववच्छिन्न-
 तथा तद्वद्वै कस्मिन् सोऽयं न केति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशा-
 न्नच तत्त्वकाशो न सम्भूदविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं
 दोषवशात्तदप्यतोऽपि न सत्त्वप्रकाशमिति च दोषवशात्तदप्यतोऽपि न सत्त्व-
 काशमिति तस्यावस्यप्रकाशित्वादेः सत्त्ववच्छिन्नत्वादेरपि तत्र स्यात् निमित्त-
 त्वेन तथात्वस्य प्रकृत्यप्यदिष्टत्वात् नहि विनैव कुतश्चिन्निशेधादस्या

वस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयस्थित्या-
 त्प्रकाशादेव सम्भवापत्तेः । वस्तुविवक्षितेऽपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न
 वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्स्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशित-
 मिति युज्यते तदनिश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटानवस्थाने । संश-
 येन तदभावाप्रिकारोऽपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः
 कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् प्राप्तिः । संशयस्य तत्प्रयोजनकत्वं दोष-
 इति चेन्न इदं तदा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसमन्वयेन धातु-
 प्रतीतिव्यवहारदोषभावापत्तेः । प्रतीत्या सत्त्वकारार्थं सम्यगे प्रत्येति
 न वेति तदापत्तेः । वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्त्वानु-
 साम्यं पुरुषं वेति स्यात्पुरुषगतप्राप्तिकत्वव्यवहारानापत्तेः । तस्माद्वा-
 कारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिविदित्ययमभ्युपगमिरेवेति
 नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरुस्काराभंगसा न यद्वत् तत्र
 दोषनशादित्यक्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना
 यस्य भंगसा तस्य च वाक्चेन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षितत्वेन तदर्थप्रका-
 शादिनियमोपपत्तेः । नः प्रत्यासत्त्यपुरुस्कारव्यवहारे स्यात् यदि तु
 संस्कारप्रत्यासत्तिमपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा फलनुभूय प्रसूत-
 वा तथा सन्दिह्येत वस्तुवस्तु भंगसा संस्काराग्राहिका यत्पुरादिना
 ज्ञाताग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्ता यद्विज्ञानोपपत्तेः । निवर्त्तने तत्रि-
 न्द्रियाग्राह्याभ्युपगमिणोऽपि तदस्य यद्वत् सत्यासत्त्यवधिषेधक-
 तायाः प्रत्यासत्तिनियमात् अन्यथाप्यपरमात्मादेव सच्चिदानन्दे-
 श्च योऽप्यतया निरस्तश्चमप्येवमवस्थाभावे दृग्ग्राहिर्भवेत् ।
 नहोन्द्रियविहारदेशेऽपि निष्परमात्तत्त्वनिधमोऽप्यवस्थाभ्युपगमाः प्राच्या-
 भावप्रत्यक्षत्वादित्ये शोचोन्द्रियविशेषणसा सम्यः सन्निकर्षा ननु
 तत्र सम्यग्विशेषणतेत्यतोऽपि न शोचोन्द्रियः । नचास्यसंग्रहमना प्रति-
 पूर्यमानुभूतार्थान्प्रत्यासत्तिरेव संस्कार इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषा-
 प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते नि-

आह तत्रास्ति स इत्येव चकारादेः प्रत्ययस्य भवितव्यमिति भाषा-
 ष्यकारादवापनात् । अत्रमित्येवो दृष्टादिना तदंशकं नगता नृशब्दा-
 तदेतदभेदात् । तेनेत्युक्तमप्यावर्तते इति शब्देन संस्काराः सङ्कारा-
 भाष्यमिति तस्यापि प्रत्ययनिवारणं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् । इति शब्देना-
 सतिभूतत्वेनास्ति शब्देन विभक्त्यर्थवत्सङ्गिकार्थसङ्कारादित्या चेन्निरूप्य स-
 ङ्गिकार्थसङ्कारार्थवत्त्वादेव । न चोदसङ्गसङ्गिकार्थवदेव स्यात् । ननु
 सर्वस्यासङ्गसङ्गिकार्थसङ्कारित्वमिति निरुद्धं सोऽयं न वेति संग्रहा-
 भाषाप्रतिषेधेति । तदभावात्प्रत्ययस्य तिरपि यथमतो भवत्येव स्यात् ।
 मन्त्रा आत्मसंयोगसंहततादात्म्यार्थसङ्गिकार्थत्वं संस्काराज्जायमानावा-
 ष्यस्या रन्ति वार्थसङ्गिकार्थवत्त्वादेव । मन्त्रा आत्मसंयोगसमवायेन य-
 त्तत्त्वोक्तिर्यमात्रे चोक्त्यादिभिः कर्तव्यमात्रस्यार्थस्याविशेषादिति शब्देन
 तत्त्वार्थसङ्गिकप्रतिषेधिकाभ्यामन्याभावविरहः स्वस्याभेदेवार्थं भाषी-
 त्वपि निरुद्धम् । अन्यान्याभावव्यतिरेकोऽन्यान्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यव-
 ष्ठिसंयोगः स्यात् न च तन्मिहितमेकेन सुखात्मम् । एवं स्वस्याभेदेऽपि
 तथोक्त्यर्थमेव तदन्वयगतिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते य विद्यते
 यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स तिरपि कुतोऽनुभूतिः । अत्र न संस्का-
 राधीनत्वमात्रेण कृतिरिति निरूप्य भवकाराजसंस्कृतसंस्काराज्जायतेन
 तत्त्वार्थसङ्गिकार्थसङ्गिकार्थत्वं प्रत्यभिज्ञातमनुभववत्त्वं भवति ननु
 कृतिरिति चेन्न संस्काराजसंस्कृतानुभवकाराजसंस्कृतानुभववत्त्वमवति ।
 प्रत्यभिज्ञानकृतं संस्काराजसंहितानुभवकाराजसंस्कृतं कृतिरेवेति वैपरीत्यं
 किञ्च स्यात् । अन्यथा न कृतिरनुभवकाराजसंस्कृतसंस्काराज्जायतेति तु
 नाम्नाभ्यामुभयोपि संस्काराजसंस्कृतार्थेऽभेदसंयोगाज्जायतेति साभ्यादेव वा-
 च्यम् । तदेवं विनिर्गमनार्थाऽभ्यासाभावात्त्वयं कल्पितव्यमन्यामपै-
 रीत्येनैव कल्पनासम्भवात् प्रत्यभिज्ञानमनुभवकाराजसंस्कृतानुभूति-
 त्वात्तदर्थमिति मन्त्रात् तत्रात्र कृतिरित्याह तन्मनुभवत्वं जातिरस्यैव
 दुष्प्रतीतिरिति निरुद्धावा । न च विषयज्ञे कृतिरित्यानुभववत्त्वोक्त्येव

कर्तुं शक्यते तद्विरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च तदेव ज्ञानं तत्किञ्चे-
 बांशे कृतित्वानुभूतिखेत्वापत्तेरिति यदि न विरोधवृत्तिर्भवत्कदा
 नदधीने तत्रैवायं प्रस्ताप्यते साधु । एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्व-
 स्वीकारे वाच्यत्वेन कृतित्वतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्-
 कारिज्ञानमिच्छादिसाधारणमनुभववशादेव व्यवस्थापनीयमिति
 प्रतीतिश्चक्षेपि निरस्तः । यत्तु चानुभवस्य प्रत्यक्षमिष्टं प्रत्यक्षज्ञाने
 हानुभवत्वमेकानुभूयते ननु कृतित्वं तेन संस्कारजन्यधीन्रियार्थं सति-
 कर्षाभिज्ञापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाकम्
 कृत्याया प्रत्यक्षमिष्टानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिश्चक्षेपेन प्रत्य-
 यक्षेयमिति न इदन्तातत्तावभासवोरनुभवजन्यभासयोः साधेयानु-
 भवस्यैक्ययोः असाधारणीकृत्य प्रमाविविभुमिहाशयत्वात् । एतेन
 कृत्यानुभवकृत्यप्रत्यक्षेयानुभूतिप्रदयवच्छेदा परिशुद्धं सत्यञ्च नच
 वाच्यं प्रत्यक्षज्ञानं व्यवच्छेद्य साभूत् कृत्यजन्यत्वं भविष्यतीति तस्या
 धनभूतिखेन भवतावग्रहीकृत्यत्वात् । तथाहि घटकृतासीदि-
 त्यादिश्रुत्या पूर्वज्ञानविशिष्टो घटः स्मरति नक्तः पूर्वमनुभूता भूत
 ताया संस्कारेणोपनीयते प्रत्युत पूर्ववत्तमानतावापवानुभूत्या अद्यत्वं
 तत्कालिदानीं पूर्वज्ञानीसामग्रीसम्पेदात् सोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञानवत्ता
 विशिष्टतायामन्यसौ स्मृत्यनुभवात्मककृत्यप्रत्ययः । एतेनानुभव
 सामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारकमिति पक्षे पूर्वज्ञानितइदमपि
 इदमेव तद्वत् तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः । नच तदस्ति स्मरकं
 यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः । यदपि कैश्चिदर्थे
 दोषमन्वाद्यनुगततांशकरत्वं भवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयसामग्ये
 प्रमाभावात् । यथानुभवसामग्यभावात्पारिषेय्येण कृतित्वम् इच्छि-
 वात्सलिकर्मव्यवृत्त्या यथानुभवसामग्यभावात्पारिषेय्येणानुभूत्यादे-
 रपि कृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्यभावादिनि रेतुं कथं पुन
 कृतांशव्यवृत्ततादिवाक्येषु सामग्रीयानुभवेषु सामग्रीयव्यवृत्ति-

मया तदुपगमात् सङ्काशितभूतदोषशक्त्या प्रत्यासन्नित्वेनेष्टत्वात् ।
 किञ्च संस्कारस्यापि प्रमाणात्तरासत्तत्त्वस्य मान्येन 'आत्मजनकत्व'
 दृष्टमिति तदपि कथं कल्पते प्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारस्य सदृशदर्श-
 नादिसङ्काशितं कल्पितं न त्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कार-
 ऐन्द्रिययोर्दोषोऽपि कारणत्वात्सदृशदर्शनादिसङ्काशितत्वदर्शनाविशेषात्
 यच्च सदृशदर्शनसङ्काशितं संस्कारसङ्काशितत्वात्पि प्रसङ्गः प्रत्य-
 भिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तदर्थेन तत्त्वोपेक्षापत्तेः । सदृशदर्श-
 नादिसङ्काशितत्वेन ये तत्तात्प्रसङ्गने संस्कारजनकस्योपाधित्वम् । नच
 सदृशदर्शनसङ्काशितैव तत्ता प्रयोजिकाश्च तदर्थता न संस्कारद्वयं
 उक्तं सदृशदर्शनं परिच्छेद्य संस्कारे सत्यप्यतथाप्येवात् । तथापि
 सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न ज्ञातुं शक्यमिति चेन्न उक्त-
 मत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिरसङ्काशितस्य आप्यकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि
 प्रमाणात्तरासत्तत्त्वस्य आप्यकत्वभूतत्वमिति तदपि ज्ञातुं न युक्त-
 मिति संस्कारस्यापि ऐन्द्रियप्रत्यासन्नित्वलीकारेण तदिरादित्येः ।
 तत्तांशमोमकल्पनस्य स्वतन्त्रसंस्कारजनकत्वपक्षेण यावदधिकं कुतश्चाहं
 • तत्तांशमोमवदिति विचारमधिकरोति पूर्वं वत्तमात्रादिकालविशेष-
 विविक्तस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तत्त्वज्ञेन संस्कारे-
 कापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव कलदर्शनात् दोष-
 वशात्तत्तांशमोमवदिति चेन्न विषयतन्मन्त्रस्य सम्भावनेन संस्कारे तद-
 रोपात् । दोषकृता तथेति चेत् क. पुनरसौ दोषः वक्ष्याद्वान्दय-
 णिः परेषामिति चेत् तद्धि तत्रजतादिदिष्टमिदं रजतमित्यत्र तैव
 रजतवर्णितिरियमित्यत्र वा मुक्तदेव रजतमुपगमितमितीह वा तामा-
 न्यत्वेन रजतस्य नदापि परादृष्टस्य भावो तत्तांशमोमः स्यात्
 दोषस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्येवैषि तस्मिन् आने
 तत्तांशमोमेन स्यादित्याकांशवत् प्रसङ्गात्प्रसङ्गः । नच प्रत्यभिज्ञान-
 कारणात्तन्मन्त्राभासनाय प्रकाशवदिति वाच्यम् अननुभवत्वेनाप्रमाणा-

प्रमाणः । नचैवमस्मिन्नपि वाच्यम् । अत्रात्रिंशदादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा-
 त्रिणोपपत्त्यात् । ईदृशप्रतिपक्षेण कथ्यातेन च कदाचोपपादनेऽनि-
 यमः प्रसज्यतेति तत्तत्कालिकाभिप्रेत्यनुभवपदस्य स्मृतिसिद्ध्यवच्छेदार्थं
 सुपादानमिति सर्वमात्रापन्नमिति । नापि स्मृत्यन्वयमनुभवार्थः कापि
 स्मृतिवत्तत्त्ववहितत्वं उक्तकर्मणः स्मृत्यनुभूतिसङ्ग्रहस्य दार्शित्येन
 व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोऽपि न स्मृत्यन्वयमनुभवार्थः तथाहि
 स्मृत्यन्वयः यन्निश्चितस्मरणान्यता वा सर्वस्मृतिसङ्ग्रहाभ्यां वा स्मृति
 स्मरणद्वयस्य दामिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तराकस्मिन्नेकास्मृत्यन्तरादनु-
 भूतिः स्यात् । नहि यतो व्यतिरिक्ता कारणवत्तत्त्वान्तरादेका स्मृति
 कृतिः कृतकारणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्वयः स्यात् ।
 नापि द्वितीयः मदीयादिरस्मृतियव्यक्तिभ्योहि भवता कथंकारं व्यति-
 रिक्तत्वमपवादोऽर्थः प्रमायाः तासां सर्व्यासां भवता प्रत्येतुमशक्य-
 त्वात् तथाहि न सर्वेत्परकीयज्ञानेऽपरस्यास्मादृशोऽध्यस्तसम्भवः
 नाप्यनुमानार्थपक्षी विष्णुनोपपद्यमानयोः सर्व्वान्वारोहणा प्रत्येतु-
 मशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्व्वेन तस्यासम्भवात् उपमानाद्यमन्मवेति
 तदुददेशः । अतः कथं सर्व्वान्वः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेकोनिरूप्यः
 प्रमायास्तत्त्वमपवादसिद्धिर्यथास्य । अथ वाच्यं स्मृतित्वेन सर्व्वः
 स्मृतित्वात्तया । सर्व्वकारणपुत्रसम्बन्धिनः सात्मायां स्मृतियक्ति
 प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षावेवाप्यसम्भवात् सामान्यलक्षणपेक्षिणप्रत्यक्षत्वा
 व्यतिरेकसङ्गत्वात्तत्र व्याप्यदोषप्रत्यक्षयति दृष्टान्तदार्ष्टानिकयो
 र्दोषप्रत्यक्षत्वात् । तथा सति पूर्व्वे प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्य
 प्रत्यासत्त्यं विन्योगे प्रत्यक्षं स्यात् । एवमनुपपत्त्यन्वयः अदधीमहि
 कर्मकर्मिदं मुदि जानासि किमस्मद्येतसि चिद्विचरत्तदिति नापि
 ततोऽयः स्मृतिरुपहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्व
 प्रमाणोक्तिप्रमाणवत्त्वं वा सत्त्वात् वा न तावदाहः तथाहि स्मृति
 त्वाभ्यामप्यप्यपि स्मृतित्वाभावेऽभ्यस्तोऽतः तद्वत्त्वं स्मृतिव्यवधि ।

नहि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्याप्राप्तिः नदृश्यते ।
 विशेषसंश्लेषात् विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य
 संसर्गाभावश्चापि विवक्षित इति चेन्न तद्यार्थः स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः
 इति किमुच्यते किं स्मृतित्वं विवक्षितस्य संसर्गाभावः उत संसर्गविशि-
 स्तस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चिदमया दासोदकप्रा विवक्षितम् ।
 आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावलीति सरस प्रसङ्गः नहि
 स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अतएव न द्वितीयापि नहि संसर्गविशिष्टं
 धरभूतित्वं तदेव स्मृतित्वमिति ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सद्य
 स्मृतित्वोत्पत्त्यन्योन्याभावमादायोक्त्येवमिति कृतिः पूर्वं तत्र तत्रापि
 संसर्गविशेषकप्रश्नोपे देशमविवक्षितेव कान्त्यस्यायां वा पर्यवसानं
 विशेषज्ञप्रश्नोपरम्यदावा । नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गा-
 न्तरस्य सम्बन्धित्वं किन्तु प्रभावतएव तत् कुतः धरभरागविवर्तनं कार्यं
 मिति । स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादायैकतस्य प्रसङ्गस्य परि-
 हर्षो तदानीं सत्तरासंभवात् संसर्गान्तरविशेषकवचनस्याधिकार्या
 पर्यवसायित्वात् । किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यासम्बन्धसामेन
 स्मृतित्वसंसर्गोऽधर्मिस्वरूपं चेत्तेतयोः संसर्गावाप्ते अत्रस्यासम्बन्धेन
 भूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य विषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं भासति उत
 स्मृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः । अर्थात्तदनुभूतस्य च संसर्गस्य
 निषेधे स्मृतावपि प्रतुष्टदवयवः स्मृतौ तस्यार्थात्तदनुभूतस्य भवता
 ननुप्रशङ्गात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवताऽनुभूतस्य । अथो-
 च्यते अनुभूतित्वं विषयसंसर्गयोगः स्वतन्त्रसम्बन्धि न परस्परसम्बन्ध इति
 अत्रापि तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धसम्बन्धः स्वरूपयोः
 वक्ष्यते इति । मेवम् । विशेषाण्यसंयोजनसिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपस-
 रगः इत्यन्तरेणैव तत्सम्बन्धनापि प्रसङ्गेन परापरसंसर्गस्यैव
 वायामनवस्थापतात् तावतापि आनुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधोपस्थितिः ।

स्यात् । स्मृतित्वसंसर्गानुभूते सम्भवे इत्येवंकथमिदमनकत्वस्येति चेन्न
 आन्याभिक्रान्ताः कृद्गणकजनकत्वस्य तावदनुभवाभावात् । अथापी-
 या इति चेत् ईदृशकथनेनार्थायाः यदि शक्यताभ्युपैष्य तदानुभूते
 स्मृतिवशात्कृद्गणकत्वमप्येव किं प्रति तस्य अनकत्वाभावो निरूप्यः ।
 अथाप्यन्यासतीयेन तादृशबुद्धिं प्रति अनकत्वाभावावधारणमनुभूते
 कृत्त्वमपि तदा स्मृतावपि असङ्गः यावत्तत्तद्बुद्धस्तत्र जायन्त तद-
 धिकां तादृशबुद्धिमत्यन्यासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् ।
 अथानेत तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेनैवेवं स्मृतेरिति चेन्न सर्व-
 तद्व्यक्तिमित्यसम्भवात् । किञ्च सर्वानिति क्रोड्यः निमसतीं सर्वा
 उत सतीं अथ सतीमसतीचेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम् । आद्ये
 द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्येव नहि । स्मृतित्वसंसर्गस्मृती
 सम्भवे इति यावत् । स्मृतित्वसिद्धिः बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं
 स्मृतित्वसिद्धिः अनकत्वमिति काचित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं
 प्रागेव दृष्टवम् । तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यातादृश
 बुद्धेरभिवाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति । स्यादे-
 तत् स्मृतित्वस्यान्यान्वाभावमाशङ्य यातिप्रसक्तिर्दर्शिता सा भोपपद्यते
 भेदाभेदवादिसते स्मृतित्वभेदस्य स्मृत्या सदाभ्युपगमात् यथैर्भेदा-
 भेदस्तयोरेव न्यामावागभ्युपगमात् । मैवम् । कथं स्ववधाय स्मृति-
 त्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानुभूत्येति । अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमा-
 नाद्यभावादिति चेन्न किं सत्याः निमसत्याइत्याद्युक्तविकल्पदोषात् ।
 प्रागभावप्रतिपत्तिरित्या इति चेन्न अनुभूते तादृश्याः स्वीकारेणानुभूते
 क्षायात्वाभावात् । स्मृतित्वमृतिवयोरन्यान्वाभावमाशङ्य न्यासानु-
 भूतावपि मुख्यः नहि स्मृतित्वान्यान्वाभावोऽनुभूतिरित्युक्तमायत्तने ।
 अथ मानुष्येभ्योभेदमाशङ्य परिहाराः सत्याभेदः तत्र भवति इह तदा-
 स्तीति प्रतीतिमास्तिश्रवणान्यासंसर्गाभावेभेदइति चेत् प्रति-
 बोधिरूपोपाधवैषम्यप्रादभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेदः

बुद्धिरेव प्रामाण्यमनुमाना ब्रूतसाक्षिणीति तदनुदरगात् । नच
 स्वप्रतियोगिसमानका असमानाधिकारयोऽभावकारणोन्वाभाववाच्यं तद-
 भाव्यं संसर्गाभावः यथासम्भवमात्मन्यथायनमभ्युपगम्येदं ननु गम तत्त-
 दवगमाननुपगमानामनुसङ्गोपपत्तिसङ्गात् । ननु संसर्गप्रतियोगि-
 कोनिषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकस्य तादात्म्याभावस्त्युक्त-
 एव न सिध्यति तद्योर्हि संसर्गततादात्म्यस्य निषेधः संसर्गनिषेध एव
 न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् । अन्वयानुसङ्गात्
 समवायिकारणेषु हि तेषां प्रवृत्तौ नैवं संसर्गाभावाः स्युः । संसर्ग-
 प्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात्
 किञ्च तर्हि संसर्गाभ्युपगमावौ प्रावयि न घटादिप्रतियोगिकाविति
 घटादिः कात्वादिविज्ञेयव्यतिपातः । संसर्गततादात्म्ययोश्चाविशेष-
 तयोर्निषेधे सामान्यतया तयोश्चक्षेदः स्यात् एवं यद्यदेव प्रतियोगि-
 कात्वं तत्तत्स्वरूपतेष्वेव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति यावन्ने च तद्व्यति-
 संसर्गावस्थाप्रेषोच्छेदस्तूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् न प्रतियोग्यनु-
 योगिनोऽस्त्यतः विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तत्सम्भनं न स्यात् ।
 ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न व्युत्पत्तिप्रतियोग्यापत्तेः । तथा
 प्रमाभावात् कथं तदाकामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य
 सङ्गानवस्थानस्य निश्चयनमङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्वा कस्तयो-
 र्विरोधः स्यात् । तथा न प्रमीयमानत्वमेव स इति चेन्न कतिप्रस-
 ङ्गात् निश्चयेनेति चेन्न व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः तथा न प्रमप्रभुत्वोपा-
 धिनी योग्यतेति चेत् सैव ज्ञेयगतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या प्रा सङ्ग-
 र्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्बन्धानुपगमापि तयोः स्वरू-
 पोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्व्याच्यतापत्तेः । अथ
 ज्ञेयत्वानुसङ्गात् सावभावावप्रेषोर्विरोधे विशेषः स्यात् भवत्यस्य तयोः
 साहित्यप्रमायां प्रकाशमेवेन व्यवस्थापनः किमिति कार्या प्रमेयैवा-
 प्रमायपगमादिति । अथ घटादिविधे विनयोक्तयोर्निषेधे तौ सविशे-

नैवैव विविचनियेधो न कथयिद्विज्ञेयवस्तुपसंज्ञायाः स्यातामिति त्रये
 तदपि न तर्हि विविचनियेधो निवेधेविशेषणस्यापि भवतीति संसर्गा-
 न्योन्याविषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तद्व्यसङ्गेन व्युत्पे-
 रति । अन्योन्याप्रतियोगिकाः संसर्गप्रतिषेधो यथा विविच्यतः यवस-
 न्योन्याविषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्व्याप्यइति चेत् यत्तु न्योन्या
 संसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात् । किञ्चैवं सति
 संसर्गाभावोन्योन्याभावोऽपि न भवति स संसर्गाभावतया विविच्यत
 इत्युक्तं स्यात् तथाच संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिक
 साक्षात्पुनः तद्व्याप्यं संसर्गाभावशब्देऽपि स्थापितः स्यात् । किञ्चान-
 वापि साक्षात्तन्योन्याभावविषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावेऽपि प्रस-
 र्यते । नञ्चान्योन्याभावोन्योन्याभावोभवतीति शब्दं प्रमातुं धामा-
 नाधिकारणं हि प्रकाशभेदे सति भवति यथानीलमुत्पलमित्यादि तत
 सत्त्वाभावादेव न तथेति प्रसङ्गः । अन्यच्चान्योन्याभावेऽप्येव तिलश्ले-
 षः प्रमेयोऽवति यथा कथ्यते अभावमर्थे त्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे
 च शेषेऽन्योन्याभावेऽपि संसर्गाभावस्यापत्तेः । यतश्च सर्वत्र तदन्यत्वेन
 व्यवस्थित्यभावेऽद्वयं तथाहि “जातमन्यसे तावन्न तन्नदपि संस-
 र्से । सामानाधिकारणं हि रूपभेदमपेक्षते । रूपान्तरेण निर्दिश्य
 तत्त्वभेदमभिधीयते । तावत्त्येव तथापि स्यात् सैव सत्यभिचारित्वा ।
 अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं अवच्छिन्नः स्यात् तस्या
 व्यन्योन्याप्रतियोगिकत्वात् । अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोनामा-
 धिकोनेपेक्षस एव समादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभाव
 स्याभावोऽपि आधिकोभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्य-
 र्ज्येदेऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेदस्य निवे-
 द्यार्थत्वात् । यथा मासुदधिकोऽसौ सख्यमेव तु तथेति तदति तदा
 दौर्बल्यं व्यवहारमयं निर्दोष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरे-
 कोऽपि तुल्यमेतत् । अपि च अन्योन्याप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः

संसर्गाभाव इति वदता तस्याऽन्योन्याप्रतियोगिकोऽभावे निविध्यमानोऽ-
न्योन्यात्मकोऽभावभावोऽभ्युपगमः स्यात् तयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्द-
तया अन्योन्याख्येय स्वर्यामर्शः । तथा च सत्यन्योन्यास्मिन्निर्विशेषेभ्यो
जगदेव प्रवृत्तिमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदवसतायां सि-
द्धप्रधानन्योन्याभावात्कतामि स्यादिति व्यर्थः विशेषश्च प्रयासोदासा-
येति सविशेषयोग्यविशेषकवत्सङ्ग इति मङ्गलैतुकम् । मनु घटा-
भावे न भवति क्षमभूत्युक्ते किं कस्यो घटास्माभिर्निवृत्तेऽभवति तत्कस्य
हेतोः तदाहि तथा स्यात् यदि घटकदभावत्वेत्येव जगत् स्यात् । यदा
तु क्षमादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा जगं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गा-
नवकाश इति । मैवम् । यथा घटसदभावाभ्यामन्या वस्वादिकमप्यस्ति
कोटिस्तथाऽन्योन्यान्वयेन्याभावाभ्यां मान्यकोटिः सम्भवति निर्वि-
शेषेभ्योऽन्योन्यामध्ये जगत् एव प्रवेष्टात् । तदात्मनोपि निविध्यमानत्वे
तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् तर्हि घटः घटात्मैत्येनेन घट
स्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो
धर्मः कश्चिदित्येते स घटपटाद्यधिकरक्षतया निविध्यते तदा संसर्गा
भाव एव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषरक्षतदात्मास्तर्भूतं जगदिति कोऽन्यतरा
भाव इति । अपि च एवं तर्हि घटे निविध्यमाने घटाभावेऽपि विधीयते
घटाभावे च निविध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमान-
त्वान् भवन्त्या घटाभावः कस्यो न भवतीत्यात्रापि घटाभावत्वविशेषा
विशेषाक्षरानिर्वचनम् । घटा क्षमात्मैत्येयोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्ग-
त्वमि निपदेत् । संसर्गात्योन्याभाववैधिव्युत्पादाय स परिहरणः स
एव च नाप्यपि व्यवस्थिते अतएव प्रतीतिवशादप्यदेव वैधर्म्यं मनसो
रूपेयमित्यपि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेधविरोधे हि प्रकारान्तरेण
व्यवस्थामिदं प्रशस्तेरविशेषकमित्येधे अन्यविधिभेदे भवदन्त्योन्या
भावे निषेधेऽप्यन्योन्याविधये स्यात् । सम चानिर्वचनीयतेन प्रतीतिवत्
हादव्यवस्था धर्मनुयोजकावधारणाय वक्ष्याम्यवधारणमात्रा विवक्षते

समत्वेन दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादध्यक्षासद्विषयसम्भवदपि शमनत्वा
 सतोपशमे बाध्यमानत्वादनिर्जन्मत्वमिति । अतएव प्रतीदमानत्वा
 दैतिचतुस्रमन्त्रैर्वासागमतिदूरनिरस्तम् प्रतिशोभ्याद्वैविचित्रानुप
 पत्तितः प्रतीकमात्रमेव बाध्यतायाएव कथनात् तस्मात् अन्योन्या-
 भावसंसर्गाभावभेदवाच्यतया सत्यां स्यात्तद्वयमेति स्वाश्रयं कश्चिन्नि-
 स्सृज्यते ननु स्मृतित्वस्य भावस्य यमेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न
 एवकारेण किमधिकमभिधीयते भावो निश्चित इति चेन्न तस्याभाव
 एतेनैव सम्भवात् भावनिर्घेयाभावइत्यर्थान्तरमिदं भावसामानाधि-
 करण्यनिवेद्यवकारार्थ इति चेन्न उक्तमेव गतार्थत्वात् । अन्योन्या
 भावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् नहि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः
 स्मृतौ च भावसमाश्रयैकजं सम्भवादेव तस्याप्येष्टवत्वात् तयोः परस्पर
 प्रतिकोपवृत्तत्वात् नहि रूपरसवोरैकताभावेन सत्त्वसामानाधिकारस्या
 भावः स्यात् समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिकोपात्तकालेन न सिद्धे
 इति चेत् तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावप्रसङ्गे तत्र न रूपरसयोरिति
 इति शो प्रमाणं रूपरसयोः परस्परप्रतिकोपात्तकालात्तदभावे तयोः
 सामानाधिकारस्याभावः स्याच्छान् क्वचिन् नैवमिति चेन्न तथात्वस्या
 सामानाधिकार्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकार्यप्रयोजकः
 स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकार्यप्रतिभावाभावयोरसा-
 मानाधिकार्यानुपपत्तिश्च । असामानाधिकार्यमेव यमेति विवक्षित
 मिति चेन्न एवकारार्थदोषकतादनवस्थात् । यत्नेन विवक्ष्यमाणव्ययम-
 भावोभावसहासनानुपवेशी एवकारसमभिधाहारेणोच्यते इति निरस्तं
 तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतिशोभ्याश्रयनिवेद्यताभावेऽपि सामानाधिकार्य
 विवक्षाद्युमेयं तत्र तुल्यमभावान्तरेण सामानाधिकार्यस्याभावप्रत्यये-
 नेति चेन्न अन्यविशेषककार्यस्य स्मृतावपि भावात् । अन्योन्याभाव
 व्यतिरेकः स्मृतित्वाभावश्च स्मृतौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्तश्च दोषः
 न दास्यां विस्तारः । नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं सद्दी-

इति वक्तुं । अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावकवस्याप्युक्तोऽवश्यमेव नोक्त
प्रसङ्गस्य समानत्वात् । अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिरूपणं क्रि-
यते तथाहि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधकत्वं तदभावस्य
संसर्गाभावस्य यत्र तु तदाभावेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता
किन्वन्योन्याभापत्वमेव स इह न विनिश्चितः । पर्यवश्यं तु संसर्गा-
भावोविभित्तिवदिति नैतद्विचारस्तत्र संसर्गितया निषेधवदिति येषं
तृतीया सा अक्षये वा सप्तव्यये वा कारकभेदे वा कारकादौ । नास्त्य
संसर्गितया अस्तित्वेवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि तिलीयः
संसर्गितस्य वाक्येन निषेधस्य प्रत्याख्यानमशक्यतात् । तृतीयस्तु न
सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानृत्यसिद्धिर्मात्रेणात् । तस्य च प्रकृतोदा-
हरणत्वात् प्रकारव्यभिचीयं ततोयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य
निर्णयकत्वापातात् । प्रकारः प्रकारश्चेति चेन्न अविदितसंशयस्य
सत्यमनभिधायित्ववच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा
सर्वत्र प्रकृतं प्रति सत्यवतभिधनमापातात् । कोचट इत्याद्यटे
घटइत्येवोत्तरं सङ्कुर्वेत प्रकारइतियत्तीतोपपन्नः । चदेत्यत्वादिति
वक्ता नो दोषइत्यभिधायैव न निवृत्ताभवेदिति । स्मृतित्वस्य स्मृते
संज्ञायास्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । गृहीत
याहि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिसंज्ञये धारावाहिकज्ञानेऽति
प्रसक्तिः । सापेक्षः ज्ञानं स्मृतिः सापेक्षता च स्वविवक्षानियमे
समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभावात् स्मृति-
त्वापत्तेः प्रवक्तव्येति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवमात्रेणैवभिन्न
विषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्यतेति । संस्कारभावनं ज्ञानं
स्मृतिरित्यपि न सामर्थीतः सर्वत्रभवेन अज्ञानस्यासम्भवात् । असा-
धारवत्तद्वेगुपधीत्वमिति चेन्न अज्ञानप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः अज्ञानमनो-
योगस्यासाधारण्यात् । कार्यकानवधारणे च कारकत्वानवधारणात्
तदेकं च तदेव कर्तव्यं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततत्त्वकः क्रियते